

Byzantina Symmeikta

Vol 21, No 1 (2011)

BYZANTINA SYMMEIKTA 21

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο ρέμα του Σωφρόνη Λακωνίας

Μιχάλης ΚΑΠΠΑΣ

doi: [10.12681/byzsym.1028](https://doi.org/10.12681/byzsym.1028)

Copyright © 2014, Μιχάλης ΚΑΠΠΑΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΚΑΠΠΑΣ Μ. (2012). Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο ρέμα του Σωφρόνη Λακωνίας. *Byzantina Symmeikta*, 21(1), 255–337. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1028>

ΜΙΧΑΗΛΗΣ ΚΑΠΠΑΣ

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΣΤΟ ΡΕΜΑ ΤΟΥ ΣΩΦΡΟΝΗ ΛΑΚΩΝΙΑΣ*

Στους νοτιοδυτικούς προβούρους του Πάρωννα, στο χαμηλότερο τμήμα του ρέματος των Τζιτζίνων, προβάλλει ακόμα ανάμεσα σε πουρνάρια και σκίνους, μια ερειπωμένη βυζαντινή εκκλησία (Εικ. 1-3), αφιερωμένη στον άγιο Νικόλαο, επίσκοπο Μύρων¹. Πρόκειται μάλλον για καθολικό λησμονημένης μονής των βυζαντινών χρόνων, όπως υποδεικνύουν τα κτηριακά κατάλοιπα περιμετρικά του ναού. Βρίσκεται σε απόσταση μίας

* Το παρόν άρθρο αποτελεί ανάπτυξη ανακοίνωσής μου στο Συμπόσιο της Χ.Α.Ε., βλ. Μ. ΚΑΠΠΑΣ, Ένα άγνωστο βυζαντινό μνημείο στο ρέμα του Σωφρόνη Λακωνίας, στο: *Εικοστό Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2005, 49-50. Η σχεδιαστική αποτύπωση του μνημείου πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 2005 από τον Στ. Μαμαλούκο, τον οποίο και από τη θέση αυτή ευχαριστώ. Θεριμές ευχαριστίες οφείλονται, επίσης, στους φίλους συναδέλφους Γ. Φουστέρη και Γ. Πάλλη, με τη βοήθεια των οποίων πραγματοποιήθηκε η πρώτη επίσκεψη στο μνημείο, τον Ιούλιο του 2004, και στην τότε διευθύντρια της 5ης ΕΒΑ, κυρία Αιμιλία Μπακούρου, για την άδεια μελέτης και δημοσίευσης του μνημείου. Τέλος, θερμά ευχαριστώ τον ηγούμενο της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα, πατέρα Εφραΐμ, και τους φιλόστοργους μοναχούς της αδελφότητας, τόσο για τη φιλοξενία, όσο και για την πολλαπλή βοήθειά τους κατά τις επιτόπιες περιηγήσεις στον μνημειακό παράδεισο του ρέματος του Σωφρόνη.

Όλες οι φωτογραφίες, εκτός από τον χάρτη (Εικ. 1), που προέρχεται από την Ανάβαση, την Εικ. 2, που προέρχεται από το αρχείο του Μ. Γαλανόπουλου, τα σχέδια του Στ. Μαμαλούκου (Εικ. 5-12), και το σκαρίφημα του Γ. Φουστέρη (Εικ. 13), είναι του συγγραφέα.

1. Στην Πελοπόννησο, και ειδικότερα στη Λακωνία, σώζεται πλειάδα ναών αφιερωμένων στη μνήμη του αγίου Νικολάου, βλ. Α. Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ - Α. Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Ο μεσοβυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου Αιγιαλείας. Συμβολή στην ιστορία της μονής Ταξιαρχών, *Σύμμεικτα* 11 (1997) 331 σημ. 26.

Επιμέλεια έκδοσης: ΒΟΥΛΑ ΚΟΝΤΗ, ΙΒΕ/ΕΙΕ

ώρας πεζοπορίας από το νεότερο μοναστήρι των Αγίων Τεσσαράκοντα², κοντά σε πηγή γνωστή ως «Κεφαλάρι του Σωφρόνη», ενώ και ο ίδιος ο χείμαρρος, από το ύψος του Αγίου Νικολάου μέχρι τη συμβολή του με το ποτάμι της Κελεφίνας³, λίγα χιλιόμετρα πιο κάτω, μετονομάζεται σε «ρέμα του Σωφρόνη»⁴. Πρόσβαση στο ερειπωμένο μοναστήρι παρέχει ένα δύσβατο μονοπάτι που εκκινεί από διακλάδωση της επαρχιακής οδού Σπάρτης - Χρύσαφας, στο σημείο που, εδώ και μερικά χρόνια, η λειτουργία ενός λατομείου επιφέρει ανεπανόρθωτη αλλοίωση στο φυσικό περιβάλλον. Στην αρχή της διαδρομής, καθώς κατηφορίζει κανείς την απότομη πλαγιά, αντικρίζει στην απέναντι όχθη του ρέματος, σκαρφαλωμένο

2. Για το νεότερο μοναστήρι των Αγίων Τεσσαράκοντα, βλ. Τ. ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Δύο λακωνικά χριστιανικά μνημεία με έργα του Γεωργίου Μόσχου. (Μονή Αγίων Τεσσαράκοντα και Άγιος Νικόλαος Χρύσαφας), *Πελοποννησιακά* 7 (1969-1970) 1-28. Α. Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Χελιδοβούνη Λακωνίας, *Σύμμεικτα* 7 (1987) 111-112. ΤΖ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ - Δ. ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ, Νεώτερα στοιχεία για τον τοιχογραφικό διάκοσμο του καθολικού της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων στα Χρύσαφα Λακωνίας, στο: *Πρακτικά του Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Πύργος-Γαστούνη-Αμαλιάδα, 11-17 Σεπτεμβρίου 2005 [*Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 27], τ. 4, Αθήνα 2007, 225-274. Για τα χειρόγραφα της μονής, βλ. Ν. Α. ΒΕΗΣ, Κατάλογος των χειρογράφων κωδίκων της εν Θεράπναις μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα, *Επετηρίς Παρνασσού* 8 (1904) 93-146. Για τον αρχαιότερο πυρήνα του ίδιου μοναστηριού, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά της υφιστάμενης μονής, στο φαράγγι των Μονοδενδρίων, βλ. Ν. Β. ΔΡΑΝΑΑΚΗΣ, Σηληλαϊώδεις ναοί Λακωνίας βυζαντινών χρόνων, στο: *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, Καλαμάτα, 8-15 Σεπτεμβρίου 1985 [*Πελοποννησιακά*, Παράρτημα 13], τόμ. 2, Αθήνα 1987-1988, 216 (ανατύπωση στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Μάνη και Λακωνία*, έκδ. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ [ΛΣ, Παράρτημα 17], Αθήνα 2009, τ. 4. *Λακωνία - Ανασκαφή και έρευνα*, 356) Ο ΙΔΙΟΣ, Το παλιομοναστήρι των Αγίων Σαράντα στη Λακεδαίμονα και το ασκηταριό του, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 16 (1991-1992) 115-138 (ανατύπωση στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Μάνη και Λακωνία*, ό.π., τ. 3. *Λακωνία - Μελέται*, 691-714).

3. Πρόκειται για τον Οινόυντα, παραπόταμο του Ευρώτα, βλ. Δ. Β. ΒΑΠΑΚΑΚΟΣ, Αρχαία και μεσαιωνικά τοπωνύμια εκ Μάνης. (Συμβολή δευτέρα), *Πελοποννησιακά* 2 (1957) 316. P. CARTLEDGE, *Sparta and Laconia. A Regional History 1300-362 BC*, London 1979, 6. R. BALADIÉ, *Le Péloponnèse de Strabon. Étude de géographie historique* [Collection d'études anciennes], Paris 1980, 58 σημ. 77.

4. Για γενικές πληροφορίες σχετικά με την τοπογραφία της περιοχής, βλ. P. ARMSTRONG, The Survey Area in the Byzantine and Ottoman Periods, στο: *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey*, τ. 1. *Methodology and Interpretation*, έκδ. W. CAVANAGH - J. CROUWEL - R. W. V. CATLING - Gr. SHIPLEY [BSA, Supplementary Volume 26], London 2002, 341-342, 343 εικ. 7.1, 345-346.

σε δυσπρόσιτο, απόκρημνο βράχο, ένα πολυώροφο ασκητήριο, που οι κάτοικοι της ευρύτερης περιοχής ονομάζουν «Καταφύγι» ή «Κρυφό Σχολειό»⁵. Ο πιο ευχάριστος τρόπος να φτάσει κανείς στον Άγιο Νικόλαο είναι να περπατήσει μέσα ή παράλληλα με την κοίτη του χειμάρρου, όταν η στάθμη των τρεχούμενων νερών υποχωρεί, διασχίζοντας το στενό φαράγγι που σχηματίζεται μεταξύ των Μονοδενδρίων του Βασσαρά και της Χρύσαφας, προβούνων και των δύο του Πάρωννα. Το ίδιο αυτό ρέμα, διάσπαρτο με εκκλησίες και ασκητήρια, περπάτησε πολλές φορές και μόχθησε για να μελετήσει και να δημοσιεύσει τα σημάδια της ιστορίας του, ο αείμνηστος Ν. Δρανδάκης.

Σύντομη αναφορά στο ερειπωμένο μοναστήρι, που διέλαθε της προσοχής των ειδικών ερευνητών, κάνει στο έργο του για την ιστορία της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα, ο λόγιος επίσκοπος Μεσσηνίας Μελέτιος Σακελλαρόπουλος⁶. Ο ίδιος πιθανολογεί ότι πηγή και διερχόμενο ρέμα μετονομάστηκαν προς τιμήν του ιδρυτή και πρώτου κτήτορα της μικρής μονής, κάποιου μοναχού Σωφρόνη, η μνήμη του οποίου διασώθηκε μόνο

---

5. Η συγκεκριμένη ονομασία προφανώς απηχεί μία από τις τελευταίες χρήσεις του χώρου στα όψιμα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Πολλά από τα βυζαντινά ασκητήρια του Μοριά, και ειδικότερα αυτά της περιοχής του Πάρωννα, χρησιμοποιήθηκαν ως καταφύγια από τους κατοίκους γειτονικών χωριών, τόσο στα δύσκολα χρόνια μετά τα Ορλωφικά, όταν οι οικισμοί της υπαίθρου δοκιμάστηκαν σκληρά από τα αρβανίτικα εκστρατευτικά σώματα, όσο κυρίως κατά τη διάρκεια των επιδρομών του Ιμπραήμ, μεταξύ των ετών 1825-1826. Ειδικά στην τελευταία αυτή φάση φαίνεται ότι κατασκευάστηκαν σε δυσπρόσιτες θέσεις μικρά οχυρά, τα περισσότερα από τα οποία ονομάζονται από τους ντόπιους «Καταφύγια». Ως εκ τούτου χρειάζεται ειδική έρευνα για να διαπιστωθεί εάν παρόμοιες κατασκευές σε απόκρημνες θέσεις ανά την Πελοπόννησο αξιοποιούν παλιότερες μοναστικές εγκαταστάσεις ή κατασκευάστηκαν στα νεότερα χρόνια για αμυντικούς καθαρά σκοπούς. Στην περίπτωση του «Καταφυγίου» του ρέματος του Σωφρόνη, η ύπαρξη παρεκκλησίου πιστοποιεί ότι αρχικά επρόκειτο για ασκητήριο, η ίδρυση του οποίου ανάγεται, βάσει μορφολογικών κριτηρίων, στην ύστερη βυζαντινή εποχή.

6. Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Η ιερά μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα εν Λακεδαίμονι. Ιστορική άποψις της δράσεως αυτής*, Αθήνα 1921, 11. Απλή αναφορά στο μνημείο γίνεται και στα πορίσματα της τοπογραφικής έρευνας που πραγματοποιήθηκε στη Λακωνία από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή, βλ. GR. SHIPLEY, *Site Catalogue of the Survey*, στο: *Continuity and Change in a Greek Rural Landscape. The Laconia Survey*, τ. 2. *Archaeological Data*, έκδ. W. CAVANAGH – J. CROUWEL – R. W. V. CATLING – GR. SHIPLEY [BSA, Supplementary Volume 27], London 1996, 380 αρ. L4003.

στο τοπωνύμιο της περιοχής. Ο ερειπωμένος ναός του Αγίου Νικολάου προσήλκυσε και το ενδιαφέρον του μητροπολίτη Κυθήρων Μελέτιου Γαλανόπουλου, στο αρχείο⁷ του οποίου εντοπίστηκε φωτογραφία του μνημείου, πριν από την κατάρρευση του εξωνάρθηκα (Εικ. 2), καθώς και σκαριφηματική κάτοψη, όπου σημειώνονται σχολαστικά λεπτομερείς μετρήσεις.

Για την ίδρυση της μονής και τη μετέπειτα ιστορία της οι πηγές σιωπούν. Άγνωστος παραμένει και ο ακριβής χρόνος εγκατάλειψής της. Το ότι δεν περιλαμβάνεται ανάμεσα στα μοναστήρια που επιδίωξαν κατά τις πρώτες δεκαετίες του 17ου αιώνα να εξαρτηθούν, ως μετόχια, από την πλησιόχωρη σπουδαιότερη μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα, μαρτυρεί μάλλον ότι ήδη από τότε είχε εγκαταλειφθεί⁸.

7. Τμήμα του αρχείου του μητροπολίτη Κυθήρων Μελέτιου Γαλανόπουλου φυλάσσεται στη νεότερη μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα.

8. Με αφιερωτική πράξη, γραμμένη στις αρχές του 17ου αιώνα, ο ηγούμενος και οι μοναχοί της μονής της Θεοτόκου, τα ερείπια του καθολικού της οποίας σώζονται ακόμα στη θέση Παλαιοπαναγιά, σε μικρή απόσταση από το νεότερο μοναστήρι των Αγίων Τεσσαράκοντα, *έζητησαν γνώμη οίκειωθελή, ίνα κοινοβιάσωσι μετά τών πατέρων τού μοναστηρίου τών αγίων τεσσαράκοντα*. Παρόμοια πράξη συντάχθηκε το 1620 μεταξύ των πατέρων της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα και της αδελφότητας της μονής του Αγίου Δημητρίου, το καθολικό της οποίας, διακοσμημένο με αξιολόγες παλαιολόγιες τοιχογραφίες, σώζεται σε καλή κατάσταση, στις υπώρειες της Μαυριλάς, ένα περίπου χιλιόμετρο βορείως της Παλαιοπαναγιάς. Το 1769, η μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα αγοράζει από τους ιδιοκτήτες της και την εκκλησία του Αγίου Νικολάου Αχραγιά, κοντά στο χωριό Θεολόγος, καθολικό και αυτό άγνωστης από τις πηγές μονής, που είχε στο μεταξύ διαλυθεί. Μάλιστα, στο ίδιο έγγραφο αναφέρεται ότι την εκκλησία και τα γύρω κτήματα τα είχε αγοράσει *ὁ μακαρίτης διδάσκαλος κὺρ Δαμασκηνός, ... ἀπὸ ἀληγὰ Τζαμαντούρη, καὶ ἀπὸ τὸν Αἰντινάκη, καὶ ἀπὸ τὸν ἐμιρὴ ὄλον του τὸν λακὰν ὅ,τι ἐξουσίαζε...*, αναφορά από την οποία προκύπτει ότι η μονή του Αγίου Νικολάου Αχραγιά είχε διαλυθεί πολύ πριν από τα μέσα του 18ου αιώνα. Για τις σχετικές αφιερωτικές πράξεις, βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα*, 66-74' Μ. Ε. ΓΑΛΑΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ο λακεδαιμόνιος βιβλιογράφος επίσκοπος Βρεσθίνης Παρθένιος, *ΕΕΒΣ* 12 (1936) 255. Ο Άγιος Δημήτριος και η Παλαιοπαναγιά μνημονεύονται ως μετόχια της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα και στην απογραφή της εκκλησιαστικής περιουσίας της Β' Βενετοκρατίας, βλ. Δ. ΣΤ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Συμβολή στην εκκλησιαστική ιστορία της Πελοποννήσου κατά τη Β' Βενετοκρατία (1685-1715)*, διδακτορική διατριβή [ΕΚΠΑ, Θεολογική Σχολή, Εκδόσεις κληροδοτήματος Βασιλικής Δ. Μωραΐτου 4], Αθήνα 2008, 404. Για τα προαναφερθέντα μνημεία, βλ. παρακάτω στο Επίμετρο της παρούσας μελέτης.

A. Περιγραφή του μνημείου

Το καθολικό του μοναστηριού υψώνεται επί τεχνητού πλατώματος (Εικ. 2), για τη διαμόρφωση του οποίου κατασκευάστηκε ισχυρός αναλημματικός τοίχος στα δυτικά, μήκους περίπου 14 μ. και με ύψος που ξεπερνά σε ορισμένα σημεία τα 3 μ. Εκτός από την εκκλησία, ελάχιστα λείψανα της μονής έχουν διαφύγει την πλήρη καταστροφή. Στη βόρεια πλευρά του ναού εφάπτεται κτίσμα ορθογώνιας κάτοψης. Δυτικά του διαμορφωνόταν παρόμοιο πρόσκτισμα, μεγαλύτερων διαστάσεων (Εικ. 5). Νοτίως του καθολικού, μόλις που διακρίνονται τα κατάλοιπα μιας πτέρυγας κελιών. Στα ανατολικά, η ισχυρή κλίση του εδάφους απέτρεψε την κατασκευή κτηριακών εγκαταστάσεων. Η πρόσβαση στον ναό γινόταν από τη βορειοδυτική γωνία του συγκροτήματος, το μοναδικό σημείο από όπου και σήμερα παραμένει προσπελάσιμος.

Το καθολικό ανήκει στον τύπο των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών, στη διασταύρωση των κεραιών του οποίου υψώνεται ιδιότυπος τρούλος (Εικ. 5-9). Στα ανατολικά απολήγει σε τρεις ημικυλινδρικές κόγχες, εκ των οποίων η κεντρική είναι ελαφρώς μεγαλύτερη. Οι αψίδες δεν διαγράφονται εξωτερικά, λόγω της κατωφέρειας της πλαγιάς. Στα δυτικά του σταυροειδούς πυρήνα προσκολλώνται νάρθηκας και εξωνάρθηκας, παράγωνης κάτοψης, με αποκλίνουσες τις πλάγιες πλευρές τους. Το συνολικό μήκος του καθολικού, μαζί με τους νάρθηκας, προσεγγίζει τα 11,50 μ., ενώ το πλάτος του, στη δυτική πλευρά του εξωνάρθηκα είναι περίπου 8,50 μ. Λόγω της φυσικής κλίσης προς τα δυτικά, το δάπεδο του εξωνάρθηκα βρισκόταν σε χαμηλότερη στάθμη από εκείνο του εσωνάρθηκα, ενώ η πρόσβαση από το ένα επίπεδο στο άλλο εξασφαλιζόταν μάλλον μέσω κλίμακας δύο ή τριών βαθμίδων.

Ο τρούλος στηρίζεται, μέσω των θόλων των κεραιών του σταυρού, στα ανατολικά στους τοίχους που διαιρούν τους χώρους του ιερού βήματος και στα δυτικά σε δύο ατροφικές παραστάδες, εφαιπτόμενες στον τοίχο που χωρίζει τον κυρίως ναό από τον εσωνάρθηκα (Εικ. 5-7). Η τελευταία αυτή διαμόρφωση υπαγορεύει την υπαγωγή του μνημείου στην ομάδα των σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών με συνεπτυγμένο το δυτικό σκέλος του σταυρού, για την οποία θα γίνει αναλυτικότερα λόγος παρακάτω. Όπως σε όλα τα παραδείγματα της συγκεκριμένης παραλλαγής, ο εγκάρσιος άξονας του σταυροειδούς πυρήνα τονίζεται

υπερβολικά, με τον λόγο μήκους προς πλάτος να είναι στην εκκλησία του ρέματος του Σωφρόνη 0,67.

Η λύση της σύμπτυξης του δυτικού σταυρικού σκέλους είχε ορισμένες επιπτώσεις στην οργάνωση του χώρου στο εσωτερικό του κυρίως ναού, που διαφοροποιούν τα μνημεία της συγκεκριμένης ομάδας από τις υπόλοιπες γνωστές παραλλαγές σταυροειδών εγγεγραμμένων. Έτσι, ενώ τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα καλύπτονται με διαμήκεις ημικυλινδρικές καμάρες –λύση ευρέως διαδεδομένη, τόσο στους μεταβατικούς⁹ όσο και στους δικιόνιους¹⁰ ή τους απλούς τετρακίονιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους με τρούλο ναούς¹¹– τα δυτικά διαμορφώνονται εντελώς ατροφικά, προσλαμβάνοντας τη μορφή τυφλών αφιδωμάτων (Εικ. 21).

9. Για τους μεταβατικούς σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς, βλ. κυρίως Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την δυτικήν Στερεάν Ελλάδα και την Ήπειρον, από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992, 116-126. Ο κατάλογος των σχετικών παραδειγμάτων συνεχώς εμπλουτίζεται, βλ. τον ναό του Σωτήρος Χριστού στο χωριό Παναγιά (πρ. Άσκη) Θηβών (Π. ΛΑΖΑΡΙΔΗΣ, Χωριόν Παναγιά-Άσκη. Ναός Χριστού, *ΑΔ* 27 (1972), Β2 Χρονικά, 333-335, 336-338 σχέδ. 4-6, πίν. 285-286), τον Άγιο Νικόλαο Μεγαλομάτη Ζακύνθου (Γ. Α. ΠΟΥΛΗΜΕΝΟΣ, Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου του Μεγαλομάτη ή Στρατηλάτη στο Σκοπό στη Ζάκυνθο, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 14 (1987-1988) 83-100), τη δεύτερη φάση του Αγίου Ανδρέα στο ομώνυμο χωριό της Πυλίας (Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Άγνωστοί βυζαντινοί ναοί ιεράς μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 1990, 15-40) κ.ά.

10. Για τους δικιόνιους ναούς, βλ. G. MILLET, *L'école grecque dans l'architecture byzantine* [Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Sciences religieuses 26], Paris 1916, 57-58 (London, Variorum Reprints, 1974) Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ο παρά την Άμφισσαν ναός του Σωτήρος, *ΑΒΜΕ* 1 (1935) 182' Ο Ιάϊος, Βυζαντινά μνημεία της Άνδρου. Οι Ταξιάρχαι: Μεσαριάς, Μελίδας και Υψηλού και η Κοίμησις της Θεοτόκου Μεσαθουρίου, *ΑΒΜΕ* 8 (1955-1956) 55' Μ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Το καθολικόν της μονής Πετράκη Αθηνών, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 2 (1960-1961) 123-124 Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Ο Άγιος Ιωάννης ο Ελεήμων Λιγουριού Αργολίδος, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 7 (1973-1974) 4' St. SINOS, *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)* [Byzantinisches Archiv 16], München 1985, 223-228' Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Βυζαντινή ναοδομία (600-1204)*, Αθήνα 1992, 148-153' Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ – Λ. ΜΠΟΥΡΑ, *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 346-349.

11. Μ. ΚΑΠΠΑΣ, Ο ναός της Παναγίας Φανερωμένης στη θέση Καρδιά της Νισύρου, *Βυζαντινά* 25 (2005) 423-455, όπου και συγκέντρωση της προγενέστερης βιβλιογραφίας. Η συγκεκριμένη παραλλαγή σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού υπήρξε το αντικείμενο της διδακτορικής μου διατριβής, βλ. Μ. ΚΑΠΠΑΣ, *Η εφαρμογή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου στη μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Το παράδειγμα του απλού τετρακίονιου/τετράστυλου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2009.

Αντίστοιχα, ο χώρος του δυτικού σταυρικού σκέλους έχει σε μεγάλο βαθμό συρρικνωθεί, ενώ η κάλυψή του πραγματοποιείται με ένα στενό τόξο. Το ανατολικό, βόρειο και νότιο σκέλος του σταυρού καλύπτονται, κατά τον συνήθη τρόπο, με ημικυλινδρικές καμάρες (Εικ. 18-19). Η μετάβαση από τους θόλους των κεραιών προς τον τρούλο πραγματοποιείται, κατά τα καθιερωμένα, μέσω τεσσάρων αβαθών σφαιρικών τριγώνων, στη βάση των οποίων διακρίνονται πακτωμένα ηχητικά αγγεία.

Ο ιδιότυπος τρούλος έχει εσωτερικά χαμηλή κυλινδρική σφενδόνη διαμέτρου 2,07 μ. (Εικ. 19), ενώ εξωτερικά το τύμπανό του είναι τετράπλευρο, διαστάσεων 2,90 μ. X 2,75 μ. (Εικ. 4, 13-15). Η ανατολική και η δυτική πλευρά του τυμπάνου απολήγουν σε τριγωνικά αετώματα. Ο ημισφαιρικός θόλος του στεγαζόταν εξωτερικά με δίριχτη στέγη, επιστρωμένη με κεραμίδια.

Κτιστός κοσμήτης, ορθογώνιας διατομής, διαθέει εσωτερικά τον ημικύλινδρο της κεντρικής ασίδας στη στάθμη γένεσης του τεταρτοσφαιρίου της. Παρόμοιος κοσμήτης περιτρέχει και τη στεφάνη του τρούλου.

Η αγία τράπεζα είναι κτιστή και καλύπτει όλο το κάτω τμήμα του ημικύλινδρου της κεντρικής ασίδας (Εικ. 18). Η χρονολόγησή της παραμένει αβέβαιη. Τα σωζόμενα σπαράγματα συλλειτουργούντων ιεραρχών, που κοσμούν τον ημικύλινδρο, έχουν ιστορηθεί σε επίπεδο ψηλότερο της κτιστής τράπεζας. Η λεπτομέρεια αυτή υποδεικνύει, με σχετική βεβαιότητα, ότι το ιστάμενο θυσιαστήριο κατασκευάστηκε σε χρόνους προγενέστερους της συγκεκριμένης φάσης τοιχογράφησης, η οποία χρονολογείται βάσει τεχνοτροπικών και εικονογραφικών κριτηρίων στο τέλος του 13ου αιώνα¹². Στη βόρεια κόγχη σχηματίζεται χαμηλή κτιστή τράπεζα με χωνευτήριο, τμήμα της απορροής του οποίου διασώζεται (Εικ. 20). Βαθύ τοξωτό ερμάριο ανοίγεται στον βόρειο τοίχο του ίδιου διαμερίσματος. Τοιχισμένο είναι και το κατώτερο τμήμα της κόγχης του νοτιοανατολικού γωνιακού διαμερίσματος, ενώ χαμηλό έδρανο διαμορφώνεται κατά μήκος της νότιας πλευράς του. Μικρή ορθογωνική εσοχή σχηματίζεται στο πάχος του νότιου τοίχου του. Αξίζει να επισημανθεί, ότι το κτιστό τέμπλο περιορίζεται μόνο μπροστά από το κεντρικό χώρο του ιερού βήματος, ενώ τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα δεν φαίνεται να διαχωρίζονταν από τον κυρίως ναό με κάποια βαριά κατασκευή (Εικ. 5, 18). Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται

12. Βλ. παρακάτω, σ. 271-272, στην παρούσα μελέτη.

και από την απουσία υποδοχών στους πλάγιους τοίχους του καθολικού για την πάκτωση κάποιου επιστυλίου, ξύλινου ή μαρμάρινου. Δεν αποκλείεται, ωστόσο, ο διαχωρισμός πλάγιων διαμερισμάτων και κυρίως ναού να εξασφαλιζόταν με ένα απλό παραπέτασμα. Η διαμόρφωση κτιστής τράπεζας και χωνευτηρίου στη βόρεια κόγχη δεν αφήνουν καμία αμφιβολία, ότι ο συγκεκριμένος χώρος επείχε θέση πρόθεσης, ενώ το νοτιοανατολικό διαμέρισμα θα χρησιμοποιείτο μάλλον ως διακονικό.

Από τον υπόλοιπο λειτουργικό εξοπλισμό του μνημείου, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μορφή του κτιστού τέμπλου¹³. Η δυτική όψη

13. Τα κτιστά τέμπλα σε εκκλησίες της βυζαντινής επικράτειας –κυρίως στην Πελοπόννησο– είναι πολλά και δεν έχουν μελετηθεί μέχρι σήμερα διεξοδικά. Τα παλιότερα ανάλογα παραδείγματα, διαφόρων τύπων, σώζονται στους υπόσκαφους ναούς της Καππαδοκίας και χρονολογούνται ήδη από τον 11ο αιώνα. Πρόκειται, συνήθως, για χαμηλές και σπανιότερα για ψηλότερες κατασκευές, λαξευτές στον μαλακό βράχο, που επιχρίονταν με κονίαμα και τοιχογραφούνταν, ενίοτε μόνο με απλά διακοσμητικά θέματα και σε ορισμένες περιπτώσεις με παραστάσεις του Χριστού και της Θεοτόκου, θυμίζοντας τα ανάλογα κτιστά παραδείγματα του ελλαδικού χώρου. Για περιπτώσεις χαμηλών τέμπλων σε ναούς της Καππαδοκίας, βλ. το παράδειγμα της εκκλησίας Guëik (G. DE JERPHANION, *Une nouvelle province de l'art byzantin: Les églises rupestres de Cappadoce* [Bibliothèque archéologique et historique V], Album I, Paris 1925, πίν. 25.2), της Αγίας Βαρβάρας στην κοιλάδα του Σοάνδου (με παραστάσεις μετωπικών αρχαγγέλων) και της εκκλησίας Karabas (με διακοσμητικά θέματα) στην ίδια κοιλάδα (ό.π., Album III, Paris 1934, πίν. 187.1 και 196.2 αντίστοιχα). Για περιπτώσεις ψηλών καππαδοκικών φραγιμάτων, βλ. τις εκκλησίες Karanlik (ό.π., Album II, Paris 1928, πίν. 97.2), Çarikli (ό.π., πίν. 125.1) και Elmali (ό.π., πίν. 113.2, 114.2), στην κοιλάδα των Κοράμων. Στο τελευταίο μάλιστα παράδειγμα, στις φωτογραφίες του de Jerphanion, διακρίνονταν ακόμη σπαράγματα της παράστασης του Χριστού, αριστερά της ωραίας πύλης, που σήμερα έχουν πλέον καταστραφεί. Ένα μεσοβυζαντινό παράδειγμα φράγματος με λίθινα θωράκια, επιχρισμένα και τοιχογραφημένα, που προσομοιάζει με τις περιπτώσεις ελλαδικών κτιστών τέμπλων, σώζεται στην Εγκλείστρα του Αγίου Νεοφύτου στην Κύπρο, βλ. C. MANGO – E. J. W. HAWKINS, *The Hermitage of St. Neophytos and Its Wall Paintings*, *DOP* 20 (1966) 160-162. Τα παλιότερα ελλαδικά παραδείγματα, με τα σημερινά δεδομένα, δεν φαίνεται να είναι αρχαιότερα των αρχών του 13ου αιώνα, βλ. λ.χ. το κτιστό τέμπλο της Ευαγγελίστριας στο Γεράκι. Για κτιστά τέμπλα σε ναούς της Πελοποννήσου, βλ. SH. E. J. GERSTEL, *An Alternate View of the Late Byzantine Sanctuary Screen*, στο: *Thresholds of the Sacred. Architectural, Art Historical, Liturgical, and Theological Perspectives on Religious Screens, East and West*, έκδ. SH. E. J. GERSTEL, Washington D.C. 2006, 158-161, όπου παρατίθενται υπό μορφή καταλόγου 60 παραδείγματα της ύστερης βυζαντινής εποχής. Στον κατάλογο αυτό (ό.π., 159), το τέμπλο της Ευαγγελίστριας Γερακίου χρονολογείται στο τέλος του 13ου αιώνα. Ωστόσο, οι γραπτές παραστάσεις του Χριστού και της Θεοτόκου και οι μορφές των

του αρθρώνεται με δύο άνισα τυφλά αψιδώματα¹⁴ εκατέρωθεν της τοξωτής ωραίας πύλης (Εικ. 8, 18), που προορίζονταν για την ιστόρηση των μορφών του Χριστού και της Θεοτόκου, εν είδει δεσποτικών εικόνων¹⁵. Σπαράγματα της παράστασης του Χριστού διακρίνονται ακόμα (Εικ. 22). Για την κατασκευή των αψιδωμάτων έχουν χρησιμοποιηθεί λαξευτοί πωρόλιθοι, οι οποίοι στη συνέχεια επιχρίστηκαν με κονίαμα. Το ότι το υφιστάμενο τέμπλο κατασκευάστηκε με μεγάλη χρονική απόσταση από την τέλεση των εγκαινίων του ναού, πιστοποιείται και από το γεγονός ότι, στο σημείο επαφής του με τους τοίχους που διαιρούν το ιερό βήμα, έχει επικαλύψει τουλάχιστον ένα παλιότερο στρώμα τοιχογράφησης. Παρόλο που τα κτιστά τέμπλα γνώρισαν ευρεία διάδοση, κυρίως κατά

μετωπικών ιεραρχών που εικονίζονται στην κύρια και στην πίσω όψη του, αντίστοιχα, είναι σύγχρονες με την κύρια φάση τοιχογράφησης του ναού που χρονολογείται από τους περισσότερους ερευνητές γύρω στο 1200, βλ. σχετικά Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ - Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι. Οι εκκλησίες του οικισμού* [Μνημεία Βυζαντινών Οικισμών 1], Θεσσαλονίκη 1981, 117 εικ. 188, 134-135. Για τη χρονολόγηση των τοιχογραφιών της Ευαγγελίστριας, βλ. επίσης D. MOURIKI, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece during the Eleventh and Twelfth Centuries, *DOP* 34-35 (1980-1981) 113 (ανατύπωση στο: Η ΙΑΙΑ, *Studies in Late Byzantine Painting*, London 1995, 125-256)· Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Οι τοιχογραφίες του «Αγίου Πέτρου» Γαρδενίτσας, στο: *Φίλια Έπη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, τ. 4, Αθήνα 1990, 129 (ανατύπωση στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Μάνη και Λακωνία* [βλ. σημ. 2], τ. 1. *Μάνη - Μελέται*, 520)· Ο ΙΔΙΟΣ, Σχεδιάγραμμα καταλόγου των τοιχογραφημένων βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών Λακωνίας, *ΛΣ* 13 (1996) 183 (ανατύπωση στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Μάνη και Λακωνία*, τ. 4 [βλ. σημ. 2], 491)· Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Η χρονολόγηση τριών ναών του Γερακίου, *ΛΣ* 16 (2002) 442-445.

14. Το αψίδωμα αριστερά της ωραίας πύλης είναι αρκετά μεγαλύτερο, ενώ και η ίδια η θύρα εισόδου στο ιερό βήμα είναι έκκεντρη.

15. Γενικά για τα τέμπλα, βλ. *ODB*, τ. 3, λήμμα *Templon* (L. BOURAS). Βλ. επίσης, CHR. WALTER, The Origins of the Iconostasis, *Eastern Churches Review* 3 (1971) 251-267 (ανατύπωση στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Studies in Byzantine Iconography*, London, Variorum Reprints, 1977, αρ. III)· A. WHARTON EPSTEIN, The Middle Byzantine Sanctuary Barrier: Templon or Iconostasis?, *Journal of the British Archaeological Association* 134 (1981) 1-28· M. CHEREMETEFF, The Transformation of the Russian Sanctuary Barrier and the Role of Theophanes the Greek, στο: *Christianity and Russia A.D. 988-1988*, έκδ. A. LEONG, Oregon 1990, 107-121· CHR. WALTER, A New Look at the Byzantine Sanctuary Barrier, *REB* 51 (1993) 203-228. Για παραστάσεις του Χριστού και της Θεοτόκου στον διάκοσμο τέμπλων, βλ. S. KALOPISSI-VERTI, The Proskynetaria of the Templon and Narthex: Form, Imagery, Spatial Connections, and Reception, στο: *Thresholds of the Sacred* (βλ. σημ. 13), 118-121, όπου και συγκέντρωση της προγενέστερης βιβλιογραφίας.

την ύστερη βυζαντινή εποχή, τα παραδείγματα που παρουσιάζουν ανάλογη μορφολογική εκζήτηση, με αψιδώματα στην κύρια όψη τους, είναι λιγοστά και χρονολογούνται συνήθως στα όψιμα παλαιολόγια χρόνια¹⁶.

Ο εσωνάρθηκας της εξεταζόμενης εκκλησίας ήταν αρχικά ενιαίος και είχε σταυρεπίστεγη κάλυψη¹⁷ (Εικ. 10). Ο κεντρικός χώρος του είναι πλήρως συνενωμένος με τον κυρίως ναό και καλύπτεται με διαμήκη ημικυλινδρική καμάρα, ισοϋψή με το τόξο του ατροφικού δυτικού σταυρικού σκέλους. Οι πλάγιοι χώροι φέρουν ημικυλινδρικές καμάρες εγκάρσια διατεταγμένες. Το μεγαλύτερο τμήμα του μεσαίου θόλου έχει καταρρεύσει. Από ένα τυφλό αψίδωμα διαρθρώνει εσωτερικά τη δυτική πλευρά των πλάγιων διαμερισμάτων του. Το βόρειο είχε πιθανώς χρησιμοποιηθεί ως ταφικό αρκοσόλιο, όπως υποδεικνύει η διαμόρφωση μικρού ορθογώνιου ερμαρίου στο τύμπανο του αψιδώματος, πιθανώς για την τοποθέτηση κανδήλας¹⁸. Στην ανατολική πλευρά του νότιου διαμερίσματος διαμορφώνεται μικρή ημικυκλική κόγχη, ενσωματωμένη στο πάχος του τοίχου (Εικ. 5, 7, 23), στοιχείο που μαρτυρεί τη λειτουργική χρήση του χώρου ως μικρού παρεκκλησίου¹⁹ ή ενδεχομένως συνδέεται με

16. Τα κτιστά τέμπλα της Αγίας Παρασκευής και της Ελεούσας (Ζωοδόχος Πηγή) στο κάστρο του Γερακίου, βλ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Γεράκι. Οι τοιχογραφίες των ναών του κάστρου*, Αθήνα 2001, 25 εικ. 29 και 108 εικ. 223 αντίστοιχα. Παρόμοια μορφή έχει και το βυζαντινό τέμπλο της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου κοντά στη Χρύσαφα (αδημοσίευτο).

17. Για περιπτώσεις ναρθήκων με σταυρεπίστεγη κάλυψη, βλ. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Άγνωστος βυζαντινός ναός της Λακωνίας, *Ελληνικά* 15 (1957) 92' Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ο Ταξιάρχης των Καλυβίων παρά την Κάρυστον. Γεκτονική και μορφολογική ανάλυσις, *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών* 8 (1961) 209 (ανατύπωση στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα 1959-1989* [Ανάλεκτα Βλατάδων 51], Θεσσαλονίκη 1990, 90)' Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Η καταγωγή των σταυρεπιστέγων ναών, στο: *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον* [Βιβλιοθήκη της εν Αθήνας Αρχαιολογικής Εταιρείας 54], τ. 2, Αθήνα 1966, 199' Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Περί την χρονολόγησιν του εν Κερκύρα ναού των Αγίων Ιάσωνος και Σωσιπάτρου, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 5 (1966-1969) 151' ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*, 396. Γενικά για νάρθηκες διαφόρων τύπων και εποχών, βλ. *RbK*, τ. 6 (2005), λήμμα Narthex (L. THEIS).

18. Για τη χωροθέτηση τάφων στο εσωτερικό εκκλησιών, βλ. Ν. ΕΛ. ΕΜΜΑΝΟΥΗΛΙΔΗΣ, *Το δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο* [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe 3], Αθήνα 1989, 206-223. Ειδικά για την κατασκευή τάφων σε νάρθηκες, επειδή θεωρούνται χώροι υποδεέστερης σημασίας για τη λατρεία, βλ. *ό.π.*, 216.

19. Σχετικά με τις περιπτώσεις μικρών παρεκκλησίων σε βυζαντινές εκκλησίες, βλ. G. BABIĆ, *Les chapelles annexes des églises byzantines: fonction liturgique et programmes*

την περιοδική τέλεση της ακολουθίας του αγιασμού²⁰. Παρόμοια κόγχη υπήρχε πιθανώς και στην ανατολική πλευρά του βόρειου διαμερίσματος (Εικ. 10), ωστόσο στο συγκεκριμένο σημείο ο τοίχος φαίνεται ότι έχει ξαναχτιστεί. Σε μεταγενέστερη φάση οι πλάγιοι χώροι του εσωνάρθηκα απομονώθηκαν με την κατασκευή τοίχων και τη διαμόρφωση μικρών θυραίων ανοιγμάτων (Εικ. 11, 24). Η επέμβαση αυτή ενισχύει το ενδεχόμενο οι εν λόγω χώροι να εξυπηρετούσαν εξειδικευμένες χρήσεις, ταφικές ή λειτουργικές²¹. Δεν αποκλείεται, μάλιστα, στο βορειοδυτικό διαμέρισμα –όπου βρίσκεται το αρκοσόλιο με την υποδοχή για την κανδήλα– να είχε ταφεί ο πρώτος κτήτορας της μονής, ίσως εκείνος ο Σωφρόνιος, η μνήμη του οποίου διατηρείται σήμερα μόνο στην προφορική παράδοση της περιοχής. Εξάλλου, υπήρξε ιδιαίτερα διαδεδομένη στα βυζαντινά χρόνια η πρακτική της ταφής, ή της εκ των υστέρων εναπόθεσης του σκηνώματος των κτητόρων των μονών, στους νάρθηκες²² ή σε παρεκκλή-

iconographiques [Bibliothèque des CahArch 3], Paris 1969. SL. ČURČIĆ, Architectural Significance of Subsidiary Chapels in Middle Byzantine Churches, *Journal of the Society of Architectural Historians* 36/2 (May 1977) 94-110. Για μια πιο πρόσφατη πραγμάτευση του θέματος, πρβλ. Ι. ΒΙΤΑΛΙΩΤΗΣ, Η λατρευτική χρήση των δυτικών «παρεκκλησίων» του καθολικού της μονής Οσίου Λουκά και το πρόβλημα της χρήσης των παρεκκλησίων του νάρθηκα στους βυζαντινούς ναούς, στο: *Βυζαντινή αρχιτεκτονική και λατρευτική πράξη. (Εισαγωγικές ομιλίες, θεματικές και ελεύθερες παρεμβάσεις)*. Σεμινάριο 1ο: Μηχανιώνα Θεσσαλονίκης 13 Ιουνίου 2005, *Πρακτικά*, έκδ. Ε. ΧΑΤΖΗΤΡΥΦΩΝΟΣ – ΦΛ. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΗ, Θεσσαλονίκη 2006, 44-56.

20. Σε σχέση με τη διαμόρφωση κογχών στον ανατολικό τοίχο του εξωνάρθηκα και τη χρήση τους για την τέλεση της ακολουθίας του αγιασμού, βλ. Μ. ΚΑΡΡΑΣ, *The Church of Hagia Paraskevi at Trikorfo, Messenia: A Few Remarks about the Ecclesiastical Architecture in the South-West Peloponnese during the Period of the Macedonian Dynasty*, στο: *Architecture of Byzantium and Kievan Rus. From the 9th to the 12th Centuries*. Materials of the International Seminar, November 17-21, 2009 [Transactions of the State Hermitage Museum LIII], St. Petersburg 2010, 59.

21. Για μια ενδιαφέρουσα ανάλυση σχετικά με τους νάρθηκες και τις διάφορες ακολουθίες που τελούνταν σε αυτούς, βλ. G. NICHOLL, A Contribution to the Archaeological Interpretation of *Typika*: the Case of the Narthex, στο: *Work and Worship at the Theotokos Evergetis 1050-1200* (= Papers of the Fourth Belfast Byzantine International Colloquium, Portaferry, Co. Down 14-17 September 1995), έκδ. Μ. MULLETT – Α. KIRBY [Belfast Byzantine Texts and Translations 6.2], Belfast 1997, 285-308.

22. Βλ. τις περιπτώσεις των καθολικών της μονής Βατοπεδίου (ΣΤ. Β. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, *Το καθολικό της μονής Βατοπεδίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα 2001, 50-51) και του Οσίου Μελετίου (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Η μονή του Οσίου Μελετίου*

σια χωροθετημένα παράπλευρα των καθολικών, στα οποία αναπτύσσεται σταδιακά μια ιδιαίτερη λατρεία αφιερωμένη στη μνήμη τους²³. Παρόμοιες χρήσεις –ταφική για την τέλεση επιμνημόσυνων δεήσεων στο βόρειο και λειτουργική για την τέλεση της ακολουθίας του αγιασμού στο νότιο– έχουν με σχετική βεβαιότητα διαπιστωθεί στα δυτικά παρεκκλήσια δύο σημαντικών μνημείων της μέσης βυζαντινής εποχής, του καθολικού της μονής Οσίου Λουκά στη Φωκίδα²⁴ και του Αγίου Παντελεήμονα στο Nerezi²⁵.

Ο εξωνάρθηκας παρουσιάζει σύνθετη οικοδομική ιστορία. Αρχικά ήταν μάλλον ξυλόστεγος (Εικ. 10, 12), όπως υποδεικνύει η ύπαρξη δο-

και τα παραλαύρια αυτής, *ABME* 5 (1939-1940) 82 και εικ. 29, 59 εικ. 12, 64 εικ. 16), όπου οι τάφοι των κτητόρων χωροθετούνται στον νάρθηκα. Στον νάρθηκα του καθολικού της μονής Μεγίστης Λαύρας βρισκόταν αρχικά και ο τάφος του οσίου Αθανασίου, πριν τα λείψανά του μεταφερθούν στο παρεκκλήσι των Αγίων Τεσσαράκοντα, βόρεια του καθολικού (P. M. MYLONAS, *Le plan initial du catholicon de la Grande-Lavre, au Mont-Athos et la genèse du type du catholicon athonite*, *CahArch* 32 (1984) 104).

23. Σε παρεκκλήσι νοτίως του νάρθηκα φυλάσσονται και τα λείψανα του οσίου Χριστοδούλου, στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμιο (Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, *Η αρχιτεκτονική και οι βυζαντινά τοιχογραφία της μονής του Θεολόγου Πάτμιου* [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών 28], Αθήνα 1970, 89-92, 47 εικ. 31, 88 εικ. 67. Για την αναχρονολόγηση του παρεκκλησίου και την ένταξή του στο οικοδομικό πρόγραμμα του 12ου αιώνα, βλ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Αρχιτεκτονική*, στο: *Οι Θησαυροί της μονής Πάτμιου*, γεν. εποπτ. Α. Δ. ΚΟΜΙΝΗΣ, Αθήνα 1988, 26-27 Ο ΙΔΙΟΣ, *Αρχιτεκτονικά ζητήματα του μοναστηριακού συγκροτήματος της Πάτμιου*, στο: *Διεθνές Συμπόσιο, Πρακτικά. I. Μονή Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, 900 χρόνια ιστορικής μαρτυρίας (1088-1988)*, Πάτμιος, 22-24 Σεπτεμβρίου 1988 [Εταιρεία Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μελετών, *Διπτύχων παράφυλλα* 2], Αθήνα 1989, 141). Ειδικά για το θέμα της ταφής των κτητόρων σε βυζαντινές εκκλησίες, βλ. Μ. ΡΟΦΟΝΙΣ, *Les funéraires du ktitor: Aspect archéologique*, στο: *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies*, London 21-26 August, 2006, τ. 1. *Plenary Papers*, London 2006, 99-130' D. ΚΟΤΟΥΛΑ, *The Tomb of the Founder-Saint*, στο: *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries* (= Papers of the Fifth Belfast Byzantine International Colloquium, Portaferry, Co. Down, 17-20 September 1998), έκδ. Μ. MULLETT [Belfast Byzantine Texts and Translations 6.3], Belfast 2007, 210-233.

24. TH. CHATZIDAKIS-BACHARAS, *Les peintures murales de Hosios Loukas. Les chapelles occidentales* [Τετράδια Χριστιανικής Αρχαιολογίας και Τέχνης 2], Athènes 1982, 110-113 I. S. VITALIOTIS, *Les compartiments SO et NO du catholicon du monastère Saint-Luc (Hosios Loukas) en Phocide: quelques remarques sur leur fonction*, *Βυζαντιακά* 24 (2004) 143-171.

25. I. SINKEVIĆ, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage* [Spätantike, frühes Christentum, Byzanz, Reihe B: Studien und Perspektiven 6], Wiesbaden 2000, 17-19.

κοθηκών στον ανατολικό τοίχο του (Εικ. 25-26). Σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση καλύφθηκε με εγκάρσια ημικυλινδρική καμάρα, για τη στήριξη της οποίας κατασκευάστηκαν τρία αψιδώματα κατά μήκος της δυτικής του πλευράς, από τα οποία διακρίνεται κατά χώρα τμήμα μόνο του νότιου (Εικ. 11-12). Στη φάση αυτή ο δυτικός τοίχος του εξωνάρθηκα υπερυψώθηκε πάνω από 1 μ., ενώ φαίνεται ότι έλαβαν χώρα εκτεταμένες επεμβάσεις στην ανωδομή του. Σε μεταγενέστερη εποχή οφείλεται η κατασκευή τοίχων στα πέρατα των στενών πλευρών του εξωνάρθηκα, σε επαφή με την εξωτερική τοιχοποιία, επέμβαση που ίσως αποσκοπούσε στην ενίσχυση της στατικής επάρκειας του μνημείου.

Η κύρια είσοδος στον ναό ανοιγόταν στο μέσο του δυτικού τοίχου του εξωνάρθηκα (Εικ. 11). Πρόσφατη κατάρρευση μεγάλου τμήματος της ανωδομής προκάλεσε την ολοκληρωτική καταστροφή της θύρας. Σήμερα, μόλις που διακρίνεται τμήμα του βόρειου σταθμού και το πεσμένο τόξο της. Η επικοινωνία του εξωνάρθηκα με τον εσωνάρθηκα εξασφαλιζόταν μέσω ενός μόνο θυραίου ανοίγματος, διαμορφωμένου στον άξονα του ενδιάμεσου τοίχου. Μία ακόμη πόρτα φαίνεται ότι ανοιγόταν αρχικά στον νότιο τοίχο του αντίστοιχου διαμερίσματος του εσωνάρθηκα. Σε μεταγενέστερη φάση μετασκευάστηκε σε παράθυρο, ενώ ακόμη οψιμότερα τοιχίστηκε.

Το φυσικό φως διαχέεται στο εσωτερικό της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου κυρίως από τα τέσσερα παράθυρα που διατρύπουν το τύμπανο του τρούλου, διατεταγμένα κατά τους κύριους άξονες (Εικ. 19). Ένα ακόμη μονόλοβο παράθυρο διαμορφώνεται στο ψηλότερο σημείο του τυμπάνου του νότιου σταυρικού σκέλους. Επαρκή φωτισμό στον εξωνάρθηκα παρείχαν δύο δίλοβα παράθυρα στον δυτικό τοίχο του, εκατέρωθεν της κύριας εισόδου, εκ των οποίων σώζεται ακέραιο μόνο το βόρειο (Εικ. 9, 13, 17). Από το νότιο παράθυρο διακρίνεται ο νότιος σταθμός και η γένεση του τόξου του αντίστοιχου λοβού.

Οι εξωτερικές επιφάνειες του μνημείου δεν παρουσιάζουν καμία πλαστική διάθρωση, πρακτική συνηθισμένη σε εκκλησίες του νότιου ελλαδικού χώρου, αν και στην περίπτωση του Αγίου Νικολάου κάτι τέτοιο φαίνεται πως υπαγορεύτηκε και από το γεγονός ότι η εκκλησία δεν ήταν περίοπτη²⁶.

26. Στη βόρεια πλευρά του ναού εφάπτονταν δύο τουλάχιστον βοηθητικά κτίσματα, ενώ ο ελεύθερος χώρος μεταξύ καθολικού και νότιας πτέρυγας μόλις που προσέγγιζε το 1,50 μ. σε πλάτος.

Οι τοίχοι του κυρίως ναού και του εσωνάρθηκα έχουν πάχος περίπου 0,65 μ. Οι τοίχοι του εξωνάρθηκα, στην αρχική ξυλόστεγη μορφή του, ήταν λεπτότεροι, με πάχος που προσέγγιζε τα 0,50 μ. Όταν ο συγκεκριμένος χώρος καλύφθηκε με θόλο ο δυτικός τοίχος του ενισχύθηκε, όπως ήδη αναφέρθηκε, με την κατασκευή αψιδωμάτων, ενώ από το ύψος των παραθύρων και πάνω το συνολικό πάχος του προσέγγιζε το 1 μ. και οφείλεται εξολοκλήρου στη φάση κατασκευής της εγκάρσιας καμάρας.

Ο ναός είναι κτισμένος με αργολιθοδομή. Τεμάχια πλίνθων παρεμβάλλονται στους οριζόντιους και στους κατακόρυφους αρμούς. Σε πολλά σημεία έχουν χρησιμοποιηθεί κροκάλες διαφόρων μεγεθών από το παρακείμενο ρέμα (Εικ. 15). Λιγοστά δείγματα του αρχικού αρμολογήματος διατηρούνται κατά τόπους. Στη στάθμη γένεσης των θόλων οι τοίχοι ενισχύονται με ξυλοδεσιές, οι εξωτερικές παρειές των οποίων σφραγίζονται συνήθως με τρεις οριζόντιες σειρές πλίνθων. Εκτός από τα τέσσερα ηχητικά αγγεία των σφαιρικών τριγώνων, ευάριθμα παρόμοια σκεύη διακρίνονται σε διάφορα σημεία, πακτωμένα στις γενέσεις των θόλων.

Πιο προσεγγμένος είναι ο τρόπος κατασκευής του τετράπλευρου τυμπάνου του ιδιότυπου τρούλου (Εικ. 14-15). Το κατώτερο τμήμα του είναι κτισμένο με μεγάλες κροκάλες, άφθονη λάσπη και σπασμένα τούβλα στους αρμούς και επιστέφεται με οδοντωτή ταινία. Η νότια και η δυτική πλευρά του τυμπάνου, πάνω από τη στάθμη της οδοντωτής ταινίας, φέρουν επενδυτικό διάκοσμο από πήλινα αβάκια τετράγωνου σχήματος σε ρομβοειδή διάταξη (Εικ. 16)²⁷. Τριγωνικά πλακίδια έχουν χρησιμοποιηθεί στις παρυφές της ζωφόρου. Τόσο τα τετράγωνα πλακίδια, διαστάσεων περίπου 0,15 μ. X 0,15 μ. X 0,03 μ., όσο και τα τριγωνικά, δεν φαίνεται να έχουν κατασκευαστεί ειδικά για τη συγκεκριμένη χρήση. Πρόκειται μάλλον για κανονικές πλίνθους, που έχουν τεμαχιστεί μετά την όπτηση, προκειμένου να αποκτήσουν τις επιθυμητές διαστάσεις. Σε αρκετά από

27. Στην προκειμένη περίπτωση, η αβακωτή ζωφόρος καλύπτει τη ράχη του ημισφαιρικού θόλου. Για παρόμοιες εφαρμογές επενδυτικού διακόσμου, βλ. Γ. Μ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία του εξωτερικού διακόσμου στη βυζαντινή αρχιτεκτονική*, διδακτορική διατριβή [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, *Επιστημονική Επετηρίδα της Πολυτεχνικής Σχολής*, Παράρτημα 10 του Θ' τόμου], τ. 1, Θεσσαλονίκη 1984, 175-177, 297-298. Η υιοθέτηση ανάλογων λύσεων δεν παύει και κατά την ύστερη βυζαντινή εποχή, βλ. ό.π., 184-185. Για το θέμα των αβακωτών ζωφόρων, βλ. παρακάτω, σσ. 280-286 της παρούσας μελέτης.

αυτά διακρίνονται δαχτυλιές, πρακτική οικεία σε οικοδομικές πλίνθους, προκειμένου να διασφαλίζεται η καλύτερη πρόσφυση του κονιάματος. Οδοντωτό γείσο, σήμερα κατεστραμμένο, επέστεφε το δυτικό αέτωμα. Η βόρεια και η ανατολική πλευρά του τυμπάνου είναι πιο πρόχειρα κατασκευασμένες. Μόνο πάνω από τη στάθμη της οδοντωτής ταινίας φαίνεται ότι σχηματιζόταν δόμος από πλινθοπερίκλειστες κροκάλες.

Αρκετά προσεγμένη ήταν και η τοιχοποιία του δυτικού τοίχου του εσωνάρθηκα, όπου μάλιστα διακρίνεται και τμήμα οδοντωτής ταινίας, η οποία πιθανώς οριοθετούσε το πεσμένο σήμερα τόξο του θυραίου ανοίγματος (Εικ. 9, 26). Η μορφή της τοιχοποιίας, και κυρίως η ύπαρξη οδοντωτής ταινίας, δημιουργούν την εύλογη υποψία, μήπως ο τοίχος αυτός είχε σχεδιαστεί αρχικά ως εξωτερικός. Κάτι τέτοιο ωστόσο δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τα υπόλοιπα στοιχεία. Συγκεκριμένα, μεταξύ εσωνάρθηκα και εξωνάρθηκα δεν διακρίνεται οικοδομικός αρμός, στοιχείο που υποδεικνύει ότι οι πλάγιοι τοίχοι του μνημείου, σε όλο το μήκος τους –που περιλαμβάνει τον κυρίως ναό, τον εσωνάρθηκα και τον εξωνάρθηκα– αποτελούν προϊόν ενιαίου σχεδιασμού. Μια πιθανή ερμηνεία έχει να κάνει με την αρχική μορφή του εξωνάρθηκα. Δεν αποκλείεται, οι κτήτορες της εκκλησίας να είχαν αρχικά την πρόθεση να κατασκευάσουν στα δυτικά του εσωνάρθηκα έναν βοηθητικό χώρο με χαρακτήρα ημιυπαίθριο, ενδεχομένως μια ανοικτή ξυλόστεγη στοά, με συμπαγείς τοίχους στη βόρεια και νότια πλευρά και ανοιχτό μέτωπο στη δυτική²⁸. Κάτι τέτοιο, είτε δεν εφαρμόστηκε λόγω αλλαγής του αρχικού σχεδίου στη φάση υλοποίησης του έργου, είτε πολύ σύντομα τροποποιήθηκε, πιθανώς κατά τη μετασκευή του εξωνάρθηκα από ξυλόστεγο σε θολοσκεπή, φάση κατά την οποία το τμήμα αυτό του ναού

28. Για περιπτώσεις ανοικτών στοών στα δυτικά ναών, ήδη από τη μέση βυζαντινή εποχή (Καπνικαρέα Αθηνών, Παναγία Οσίου Λουκά, καθολικό μονής Οσίου Μελετίου, Ζωοδόχος Πηγή (Σαμαρίνα) στην Ελληνοκκλησιά (πρ. Σάμαρι) Μεσσηνίας, Fatih Camii Αίνου), βλ. R. OUSTERHOUT, *The Byzantine Church at Enez: Problems in Twelfth-Century Architecture*, *JÖB* 35 (1985) 272-276 ΜΠΟΥΡΑΣ, *Αρχιτεκτονική*, 29^ο Ο ΙΔΙΟΣ, *Αρχιτεκτονικά ζητήματα*, 142 NICHOLL, *Narthex*, 301-302. Για παραδείγματα αρχαιότερα του 12ου αιώνα, που επιβεβαιώνουν ότι η κατασκευή ανοικτών στοών δεν αναβίωσε την εποχή των Κομνηνών, αλλά μάλλον επιβίωσε από την παλαιοχριστιανική εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, βλ. J. MORGANSTERN, *The Byzantine Church at Dereazgi and Its Decoration* [*Istanbuler Mitteilungen* 29], Tübingen 1983, 31-32 ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, *Το καθολικό της μονής Βατοπεδίου*, 159.

απέκτησε με βεβαιότητα τη μορφή περίκλειστου χώρου. Για την πλήρη διαλεύκανση του συγκεκριμένου ζητήματος απαιτείται η διεξαγωγή ειδικής έρευνας στο μνημείο, πράγμα αδύνατο με τα σημερινά δεδομένα.

Οι θόλοι είναι κτισμένοι με λίθους και άφθονο συνδετικό κονίαμα, πιθανότατα με τη χρήση ξυλότυπου (Εικ. 18). Τα τόξα μετώπου των καμαρών είναι κατασκευασμένα με πλίνθους (Εικ. 19). Πλίνθινα είναι και τα τόξα των ανοιγμάτων, θυραίων και φωτιστικών, όπου σώζονται. Μόνο τα τόξα των αψιδωμάτων που διάρθρωσαν εσωτερικά τη δυτική πλευρά του εξωνάρθηκα ήταν δομημένα με λαξευτούς θολίτες, αν κρίνουμε από τη γένεση του νότιου, και το πεσμένο τόξο του βόρειου. Με λαξευτούς θολίτες ήταν κατασκευασμένο και το τόξο της εισόδου στο μέσο της δυτικής πλευράς του εξωνάρθηκα, τμήμα του οποίου σώζεται ακόμα πεσμένο. Μονή σειρά πλίνθων, τμηματικά σωζόμενη, οριοθετούσε το εξωράχιο του δίλοβου παραθύρου του εξωνάρθηκα (Εικ. 17). Οι σταθμοί των ανοιγμάτων –θυραίων και φωτιστικών– είναι κτισμένοι από κοινή τοιχοποιία.

Τα πλίνθινα τόξα των διόδων επικοινωνίας του κυρίως ιερού βήματος με τα παραβήματα φαίνεται ότι έχουν καταστραφεί εσκεμμένα, ίσως προκειμένου να αποσπαστεί και να επαναχρησιμοποιηθεί το δομικό τους υλικό.

Πάνω από τους θόλους των σταυρικών σκελών διαμορφώνονταν δίριχτες κεραμοσκεπείς στέγες, ενώ τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα έφεραν μονόριχτες στέγες με κλίση προς τις μακρές πλευρές. Δίριχτη στέγη κάλυπτε εξωτερικά, χωρίς διάκριση, το ατροφικό δυτικό σκέλος του σταυροειδούς πυρήνα και το κεντρικό διαμέρισμα του εσωνάρθηκα. Τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα του κυρίως ναού είναι τόσο ατροφικά, που δεν δηλώνονταν εξωτερικά με ανεξάρτητη στέγηση (Εικ. 13). Στην προκειμένη περίπτωση, την εντύπωση δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων έδιναν εξωτερικά οι πλάγιοι χώροι του εσωνάρθηκα, που καλύπτονταν με μονόριχτες στέγες με κλίση προς τη βόρεια και νότια πλευρά, αντίστοιχα. Έτσι, η συνένωση εσωνάρθηκα και κυρίως ναού καταλήγει να είναι τόσο παραπλανητική στη διαμόρφωση των στεγών, που θα ήταν αδύνατον να αντιληφθεί κανείς την ύπαρξη του εσωνάρθηκα, παρατηρώντας το μνημείο εξωτερικά. Ο εξωνάρθηκας, τόσο στην πρώτη ξυλόστυγη φάση του, όσο και στη δεύτερη –μετά την κατασκευή της εγκάρσιας καμάρας– έφερε πιθανώς μονόριχτη στέγη με κλίση προς τα δυτικά (Εικ. 12).

Η εκκλησία του ρέματος του Σωφρόνη δεν διέθετε, καθώς φαίνεται, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά γλυπτά. Το κιονόκρανο που επιστέφει τον διαχωριστικό κιονίσκο του δίλοβου παραθύρου στον εξωνάρθηκα είναι πώρινο, τραπεζιόσχημο, και κοσμείται με απλό έξεργο σταυρό στην κύρια όψη του.

Στο εσωτερικό του ο ναός ήταν διακοσμημένος με τοιχογραφίες, από τις οποίες λιγοστά μόνο σπαράγματα διακρίνονται σήμερα²⁹. Διαπιστώνεται η ύπαρξη τουλάχιστον δύο στρωμάτων τοιχογράφησης. Δύο επάλληλα ζωγραφικά στρώματα διακρίνονται και στην κύρια όψη του κτιστού τέμπλου, το οποίο, σημειωτέον, στα σημεία που εφάπτεται με τους τοίχους που διαιρούν τους χώρους του βήματος, επικαλύπτει ένα αρχαιότερο στρώμα ζωγραφικής.

Η αρχική ιστορία διασώζεται αποσπασματικά στον κυρίως ναό και στον εσωνάρθηκα: στο μεγαλύτερο μέρος της έχει σφυροκοπηθεί με αιχμηρό εργαλείο (ματσακόνι), προκειμένου να επιτευχθεί η καλύτερη πρόσφυση του κονιάματος της επόμενης φάσης (Εικ. 27). Καλύτερα διατηρείται στους πλάγιους τοίχους και στο σωζόμενο τμήμα της θολοδομίας του δυτικού σταυρικού σκέλους, στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού και στις παραστάδες που διαρθρώνουν τη δυτική του πλευρά. Λιγοστά μόνο σπαράγματα του πρώτου στρώματος διατηρούνται στο χώρο του ιερού βήματος και στα πλάγια διαμερίσματα του εσωνάρθηκα. Στο τύμπανο του τρούλου διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός μόνο στρώματος, που μάλλον ανήκει στην αρχική φάση. Η χρονολόγηση του αρχικού ζωγραφικού διακόσμου του Αγίου Νικολάου αποτελεί δύσκολο εγχείρημα, λόγω της κακής κατάστασης διατήρησης των τοιχογραφιών. Ορισμένα γνωρίσματά του, όπως τα έντονα περιγράμματα, ο επίπεδος τρόπος σχεδίασης των μορφών και η γραμμική απόδοση της πτυχολογίας, υποδεικνύουν μάλλον εποχή προγενέστερη του 1200.

Το δεύτερο στρώμα ζωγραφικής σώζεται σχετικά καλά στο δυτικό αψίδωμα του νότιου διαμερίσματος του εσωνάρθηκα (Εικ. 28), ενώ διακρίνεται αποσπασματικά στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού και στον ημικύλινδρο και το τεταρτοσφαίριο της κεντρικής αψίδας. Τα σπαράγματα αυτά δεν ανήκουν σε μία ενιαία φάση. Βάσει τεχνοτροπικών παρατηρήσεων διακρίνονται με σχετική ασφάλεια τουλάχιστον δύο

---

29. Η αναλυτική παρουσίαση των τοιχογραφιών του Αγίου Νικολάου θα γίνει σε αυτοτελή μελέτη.

ομάδες, που φαίνεται ότι απέχουν χρονικά μεταξύ τους. Η πρώτη περιλαμβάνει όλα τα σωζόμενα λείψανα τοιχογραφιών του δεύτερου στρώματος, πλην εκείνων του τυμπάνου του νότιου σταυρικού σκέλους, όπου εικονίζεται η παράσταση της Κοίμησης. Οι τοιχογραφίες αυτές (Εικ. 29) παρουσιάζουν τεχνοτροπική συγγένεια με τον ζωγραφικό διάκοσμο πολυάριθμων λακωνικών μνημείων του τελευταίου τέταρτου του 13ου αιώνα, που εκπροσωπούν ένα καλλιτεχνικό ιδίωμα επαρχιακό, κοινό την ίδια εποχή στον νότιο ελλαδικό χώρο και τα νησιά³⁰. Αντίθετα, η παράσταση της Κοίμησης (Εικ. 30-31) φαίνεται ότι ανήκει σε μια κατά πολύ μεταγενέστερη φάση ιστόρησης, την οποία θα χρονολογούσαμε, βάσει τεχνοτροπικών και εικονογραφικών κριτηρίων, στις πρώτες δεκαετίες ή γύρω στα μέσα του 15ου αιώνα³¹.

B. Ανάλυση τυπολογικών και μορφολογικών ζητημάτων

Η εφαρμοζόμενη στο υπό εξέταση μνημείο παραλλαγή σταυροειδούς εγγεγραμμένου επισημάνθηκε για πρώτη φορά από τον Π. Βοκοτόπουλο

---

30. J. P. ALBANI, *Die byzantinischen Wandmalereien der Panagia Chrysaphitissa-Kirche in Chrysapha/Lakonien* [Christliche archäologische Gesellschaft. Hefte zur byzantinischen Archäologie und Kunst 6], Athen 2000, 99-101, όπου γίνεται αναφορά σε μια διευρυμένη ομάδα λακωνικών μνημείων που φαίνεται να εκπροσωπούν ένα ρεύμα επαρχιακό, το οποίο δέχεται ελάχιστη επιρροή από τις νεωτερικές τάσεις της πρώτης φάσης της ζωγραφικής των Παλαιολόγων.

31. Χαρακτηριστική λεπτομέρεια, που προσφέρει ερείσματα για όψιμη χρονολόγηση, αποτελεί η απόδοση των αγγέλων που περιβάλλουν τον Χριστό σε μονοχρωμία, επιλογή που εξαίρει ακόμα περισσότερο τον κεντρικό ρόλο του Ιησού σε ανάλογες παραστάσεις. Η μονόχρωμη απεικόνιση των αγγέλων κάνει την εμφάνισή της σε φορητές εικόνες της Κοίμησης, ήδη από το β' μισό του 14ου αιώνα, βλ. το φύλλο τετράπτυχου της μονής Αγίας Αικατερίνης στο Σινά (Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Ελληνική Τέχνη. Βυζαντινές Εικόνες*, Αθήνα 1995, 129 εικ. 108, 215-216 αρ. 108) και την εικόνα της Κοίμησης στη Galleria dell'Accademia στη Φλωρεντία (ό.π., 132 εικ. 111, 216 αρ. 111). Τα σχετικά παραδείγματα αυξάνονται σε έργα του α' μισού της επόμενης εκατονταετίας, ενώ γίνονται του συρμού σε κρητικές εικόνες του τελευταίου τέταρτου του 15ου αιώνα, βλ. σχετικά Μ. ΠΑΝΑΠΩΠΙΑΗ, *Μερικές παρατηρήσεις στις προοπτικές συμβάσεις μιας εικόνας του Ανδρέα Ρίτζου*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 9 (1977-1979) 252' Μ. ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, *Στο Θάρι της Ρόδου. Ο ναός και οι τοιχογραφίες της μονής του Ταξιάρχη Μιχαήλ*, Αθήνα 2006, 137 Μ. Ζ. ΣΙΓΑΛΑ, *Εικόνα της Κοίμησης της Θεοτόκου των όψιμων παλαιολόγειων χρόνων στην Αστυπάλαια*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 27 (2006) 261.

το 1974, ως υποομάδα των μεταβατικών ναών³², και μελετήθηκε πιο διεξοδικά από τον D. Hayer σε μελέτη του, δημοσιευμένη το 1984³³. Έκτοτε, ο κατάλογος των σχετικών παραδειγμάτων έχει εμπλουτισθεί³⁴, ενώ σε πρόσφατη ανακοίνωση στο εαρινό συμπόσιο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, επιχειρήθηκε μία πιο ενδελεχής ανάλυση των σχετικών εφαρμογών³⁵.

Η βασιική ιδιοτυπία της εξεταζόμενης λακωνικής εκκλησίας έγκειται στην ιδιαιτέρως ατροφική διαμόρφωση του δυτικού τμήματος του

32. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική* (βλ. σημ. 9), 118. Ο ίδιος πρότεινε και τον ειδικό όρο που χρησιμοποιείται συνήθως από τους έλληνες ερευνητές για τους ναούς της συγκεκριμένης ομάδας, πρβλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Η βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη χερσόνησο του Αίμου τον 10ο αιώνα, στο: *Κωνσταντίνος Ζ΄ ο Πορφυρογέννητος και η εποχή του*, Β΄ Διεθνής Βυζαντινολογική Συνάντηση, Δελφοί, 22-26 Ιουλίου 1987, έκδ. Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Αθήνα 1989, 206.

33. D. HAYER, Saint-Georges près de Skala (Laconie), *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄ 12 (1984) 265-286.

34. Καθολικό μονής Βοροσκόπου (Α. ΠΑΡΑΖΌΤΟΣ, Recherches topographiques au Mont Athos, στο: *Géographie historique du monde méditerranéen*, έκδ. Η. ΑHRWEILER [Byzantina Sorbonensia 7], Paris 1988, 150-151, 164 εικ. 3), Ταξιάρχης Πολίχνης (ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Ναοί Μεσσηνίας* [βλ. σημ. 9], 73-97 και 76-77 εικ. 66-67), ανασκαμμένος ναός Σπάρτης (ΑΙ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ, Σπάρτη. Οδός Τριακοσίων (οικόπεδο Ελευθ. Ρήγου), *ΑΔ* 46 (1991), Β1 Χρονικά, 116-117), Πρόδρομος στο Κάστρο Αστυπάλαιας (ΗΛ. Ε. ΚΟΛΛΙΑΣ, Τρεις μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Αστυπάλαιας, στο: *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 141-143 και εικ. 3, πίν. 45β), Φραγκαβίλλα Ηλείας (Δ. Χ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Μεσαιωνικά εκκλησιαστικά μνημεία Ηλείας. Προκαταρκτική παρουσίαση νέων στοιχείων από την τοπογραφική και αρχαιολογική έρευνα, στο: *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο 4ος-15ος αι.*, έκδ. Β. ΚΟΝΤΗ [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 14], Αθήνα 2004, 251-253), Παναγία στο Πισκοπιό Σύρου (;) (ΚΛ. ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ, Ο ναός της Παναγίας στο Πισκοπιό της Σύρου, *ΔΧΑΕ* περ. Δ΄ 26 (2005) 63-72, 65 εικ. 4), Περιβλέπτος στα Πολιτικά Εύβοιας (;) (ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ - ΧΡ. ΠΙΝΑΤΣΗ, Συμπληρωματικά στοιχεία για το καθολικό της μονής Περιβλέπτου στα Πολιτικά της Εύβοιας, *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών* 37 (2007) 71-82, εικ. 14), ανασκαμμένος ναός Βιβλιοθήκης Αδριανού (Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αθήνα 10ος-12ος αι.* [Μουσείο Μπενάκη, 6ο παράρτημα], Αθήνα 2010, 153-154 και εικ. 113), Αγία Παρασκευή στο Τρίκορφο Μεσσηνίας (ΚΑΡΡΑΣ, Hagia Paraskevi at Trikorfo [βλ. σημ. 20], 58-73 και 65 εικ. 10, όπου χάρτης με τα σχετικά παραδείγματα του ελλαδικού χώρου).

35. Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ - Μ. ΚΑΠΠΑΣ, Ο σταυροειδής εγγεγραμμένος με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος. Τυπολογικές διευκρινίσεις, στο: *Εικοστό Πέμπτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2005, 13-14.

σταυροειδούς πυρήνα της, και στην πλήρη συνένωση κυρίως ναού και εσωνάρθηκα, ειδικά σε ό,τι αφορά τη στέγαση (Εικ. 10, 13). Η τελευταία αυτή λεπτομέρεια συνδέει το μνημείο του ρέματος του Σωφρόνη με μία περιορισμένη υποομάδα σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος³⁶. Στην ομάδα αυτή προσγράφονται με σχετική βεβαιότητα δύο ακόμη παραδείγματα, ο ναός της Φραγκαβίλλας στην Ηλεία³⁷ και η, άγνωστης αφιέρωσης, ερειπωμένη εκκλησία κοντά στην Αρκαδική Πύλη της Αρχαίας Μεσσήνης (πρ. Μαυρομάτι Ιθώμης), γνωστή στη βιβλιογραφία με την αρβανίτικη ονομασία της ως Κλησα-Πόρτη³⁸. Και στα τρία αυτά μνημεία τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα είναι τόσο συνεπτυγμένα που ήταν αδύνατο να υποδηλωθούν εξωτερικά στη στέγαση. Έτσι, την εντύπωση δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων έδιναν εξωτερικά οι πλάγιοι χώροι του νάρθηκα, οι μονόριχτες στέγες των οποίων δεν είχαν κλίση, ως συνήθως, προς τα δυτικά, αλλά προς τη βόρεια και νότια πλευρά. Η περίπτωση, μάλιστα, της εκκλησίας του λακωνικού ρέματος υπήρξε καθοριστική για την κατανόηση της συγκεκριμένης μορφολογικής λεπτομέρειας, μιας και είναι το μόνο από τα τρία μνημεία, στο οποίο διασώζονται στοιχεία για τον τρόπο στέγασης των επιμέρους διαμερισμάτων³⁹.

36. Ο.π., 14.

37. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, Μεσαιωνικά εκκλησιαστικά μνημεία Ηλείας, 251-253.

38. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης, *ΑΒΜΕ* 11 (1969) 135-140 HAYER, Saint-Georges près de Skala, 272, 281 εικ. 19' ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Ναοί Μεσσηνίας*, 93' ΚΑΡΡΑΣ, Hagia Paraskevi at Trikorfo, 64. Παρόμοια σύμπτυξη του δυτικού σκέλους έχει εφαρμοστεί και στη δεύτερη ομοιότυπη εκκλησία της Αρχαίας Μεσσήνης, γνωστή με την αρβανίτικη επωνυμία Κλησα-Κούκιε (Κοκκινοκκλησιά), η σχεδιαστική αποκατάσταση της οποίας παραμένει προβληματική, λόγω της απουσίας νάρθηκα. Ωστόσο, η ύπαρξη νάρθηκα στην αρχική φάση του εν λόγω ναού θα πρέπει να θεωρηθεί σχεδόν βέβαιη, όπως υποδεικνύει το πολύ μεγάλο πλάτος του ανοίγματος που διατρύπα το τύμπανο του δυτικού σταυρικού σκέλους. Η τελική επίλυση του ζητήματος απαιτεί τη διεξαγωγή περιορισμένης ανασκαφικής έρευνας στο μνημείο. Για την αρχιτεκτονική του ναού, βλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Εκ της χριστιανικής Μεσσήνης, 128-135' HAYER, Saint-Georges près de Skala, 272, 281 εικ. 18' ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Ναοί Μεσσηνίας*, 93' ΚΑΡΡΑΣ, Hagia Paraskevi at Trikorfo, 64.

39. Η στέγαση της Φραγκαβίλλας έχει υποστεί εκτεταμένη μετασκευή, μάλλον κατά τον 19ο αιώνα, που αλλοίωσε ανεπαρόρθωτα την αρχική διάταξη, ενώ η Κλησα-Πόρτη σώζεται ερειπωμένη, σε ορισμένα σημεία μέχρι το ύψος της γένεσης των θόλων.

Η ενοποίηση νάρθηκα και κυρίως ναού στο εσωτερικό παρουσιάζει ειδικό ενδιαφέρον (Εικ. 4, 10). Παρόλο που, ως πρακτική, χαρακτηρίζει κυρίως την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της ύστερης βυζαντινής εποχής⁴⁰, ορισμένα προδρομικά παραδείγματα κάνουν την εμφάνισή τους ήδη από τον 11ο-12ο αιώνα. Στην αθηναϊκή εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων, το σπουδαιότερο παράδειγμα σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος, απουσιάζει ο διαχωριστικός τοίχος μεταξύ δυτικού σκέλους και νάρθηκα. Δεν είναι, ωστόσο, βέβαιο εάν κάτι τέτοιο αποτελούσε μέρος του αρχικού σχεδιασμού ή προέκυψε εκ των υστέρων, κατά τη διάρκεια κάποιας μετασκευής⁴¹. Ανάλογη λύση, και μάλιστα βεβαιωμένα αρχική, έχει υιοθετηθεί σε τρεις ερειπωμένες τρουλαίες εκκλησίες της ίδιας παραλλαγής: στην Παλαιοπαναγιά κοντά στη Σελλασία (πρ. Βουρλιά)⁴², στην Κλησα-Πόρτη Αρχαίας Μεσσηνίας⁴³ και στον Άγιο Αθανάσιο Στενύκλαρου (πρ. Αλειτούργι)⁴⁴. Πολύ μεγαλύτερο πλάτος σε σχέση με τις συνηθισμένες θύρες –προσεγγίζει το 1,50 μ.– είχε και το αρχικό

40. ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του ναού της Παναγίας Παντοβασίλισσας στην Τρίγλεια της Βιθυνίας, ΔΧΑΕ περ. Δ' 26 (2005) 53-54, όπου αναζητούνται οι καταβολές παρόμοιων λύσεων στη μεσοβυζαντινή ναοδομία, γίνεται αναφορά σε ορισμένα υστεροβυζαντινά παραδείγματα, ενώ επισημαίνεται η συνέχιση της εφαρμογής ανάλογων λύσεων και στη μεταβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Ο ΙΔΙΟΣ, Η αρχική μορφή του καθολικού της μονής Αγίου Λαυρεντίου στο Πήλιο, στο: Δώρον. Τιμητικός τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο, Θεσσαλονίκη 2006, 74 και σημ. 19, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

41. Η. MEGAW, The Date of H. Theodoroi at Athens, BSA 33 (1932-1933) 163-169' HAYER, Saint-Georges près de Skala, 275 εικ. 15' ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική, 205 σημ. 2' ΜΠΟΥΡΑΣ, Βυζαντινή Αθήνα, 173-179. Με παρόμοιο μεγάλο άνοιγμα μεταξύ νάρθηκα και κυρίως ναού αποκαθίσταται υποθετικά και ο ομοιότυπος γκρεμισμένος ναός του Προφήτη Ηλία στο Σταροπάζαρο, βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Βυζαντινή Αθήνα, 168-172, 170 εικ. 137 (κάτοψη), όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία για το μνημείο. Πλήρη συνένωση δυτικού σκέλους και κεντρικού διαμερίσματος του νάρθηκα διαπιστώνεται και στην Καπνικαρέα, οφείλεται ωστόσο σε μετασκευή, βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Βυζαντινή Αθήνα, 196-202, 198 εικ. 174.

42. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Λακωνικής, ΑΕ 1969, Αρχαιολογικά Χρονικά, 1-2, πίν. Α' (ανατύπωση στο: Ο ΙΔΙΟΣ, Μάνη και Λακωνία, τ. 4 [βλ. σημ. 2], 113-114, 124 πίν. Α') ΚΑΡΡΑΣ, Hagia Paraskevi at Trikorfo, 64.

43. HAYER, Saint-Georges près de Skala, 272, 281 εικ. 19.

44. Μ. ΚΑΠΠΑΣ, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας, στο: Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και ιστορία της ιεράς μητροπόλεως Μεσσηνίας, Αθήνα 2010, 157 και 161' Ο ΙΔΙΟΣ, Hagia Paraskevi at Trikorfo, 64.

άνοιγμα επικοινωνίας του νάρθηκα με τον κυρίως ναό σε δύο ομοιότυπες εκκλησίες της Μεσσηνίας, στην Αγία Παρασκευή Τρικόρφου (πρ. Πεντιά)⁴⁵ και στην Κλησα-Κούκιε Αρχαίας Μεσσηνίας⁴⁶, διαμόρφωση που ενδυνάμωνε την εντύπωση ενότητας των δύο χώρων. Πλήρης συνένωση σταυροειδούς πυρήνα και νάρθηκα –χωρίς την παρεμβολή διαχωριστικού τοίχου– απαντά, εκτός από τους σταυροειδείς εγγεγραμμένους ναούς της παραλλαγής με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος, και σε ευάριθμους δικιόνιους σταυροειδείς εγγεγραμμένους της μέσης βυζαντινής εποχής στη Μέσα Μάνη. Μνημονεύουμε ενδεικτικά τους Ασώματος στο Κουλούμι, κτίσμα του 11ου αιώνα σύμφωνα με τους περισσότερους ερευνητές⁴⁷, την Αγία Βαρθάρα στην Έρημο⁴⁸ και τον Άγιο Νικόλαο στην Οχιά⁴⁹. Τα δύο τελευταία μνημεία μοιράζονται πολλά κοινά μορφολογικά χαρακτηριστικά, και τοποθετούνται στο δεύτερο μισό του 12ου αιώνα.

Η διαμόρφωση αψιδωμάτων στη δυτική πλευρά του εσωνάρθηκα (Εικ. 5, 28) δεν αποτελεί στοιχείο άγνωστο. Μάλιστα, κατά έναν δυσεξηγήνυτο τρόπο, η συντριπτική πλειονότητα των σχετικών παραδειγμάτων εντοπίζεται σε νάρθηκες σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών της παραλλαγής με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος⁵⁰.

Ο ιδιότυπος τρούλος του εξεταζόμενου λακωνικού μνημείου (Εικ. 5, 14-15) δεν πρέπει να συγχέεται με τις παρόμοιες μορφές τρουλοκαμάρες⁵¹,

45. ΚΑΡΡΑΣ, Hagia Paraskevi at Trikorfo, 60 εικ. 2.

46. HAYER, Saint-Georges près de Skala, 272, 281 εικ. 18.

47. Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Έρευνα εις την Μάνην, ΠΑΕ 1977, τεύχ. Α΄, 208, 209 εικ. 3 (ανατύπωση στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Μάνη και Λακωνία* [βλ. σημ. 2], τ. 2. *Μάνη – Ανασκαφή και έρευνα*, 225, 226 εικ. 3) Ο ΙΔΙΟΣ, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης* [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 141], Αθήνα 1995, 101-111, 103 εικ. 3α-3β.

48. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία* (βλ. σημ. 10), 133-135. Βλ. επίσης Α. ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ, Οι εργασίες αποκατάστασης των ναών των Αγίων Ασωμάτων στο Κουλούμι και της Αγίας Βαρθάρας στην Έρημο, στο: *Επιστημονικό Συμπόσιο στη μνήμη Νικολάου Β. Δρανδάκη, Για τη βυζαντινή Μάνη*, Καραβοστάσι Οιτύλου, 21-22 Ιουνίου 2008, *Πρακτικά*, έκδ. ΕΥ. Π. ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ – Α. ΜΕΞΙΑ, Σπάρτη 2008-2009, 123-125.

49. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*, 259-261.

50. ΚΑΡΡΑΣ, Hagia Paraskevi at Trikorfo, 58-59 σημ. 6.

51. Οι τρουλοκαμάρες δεν έχουν αποτελέσει μέχρι σήμερα αντικείμενο ειδικής μελέτης, βλ. σχετικά Α. Κ. ORLANDOS, Eine unbeachtete Kuppelform, *BZ* 30 (1929-1930) 577-579 Ο ΙΔΙΟΣ, Οι σταυρεπίστεγοι ναοί της Ελλάδος, *ABME* 1 (1935) 42-46 Χ. Θ. ΜΠΟΥΡΑΣ, *Μαθήματα ιστορίας της αρχιτεκτονικής*, τ. 2, Αθήνα 1990, 238.

που κάνουν την εμφάνισή τους ήδη από τον 11ο αιώνα⁵², επιχωριάζουν κυρίως σε μνημεία του κράτους των Κομνηνοδουκάδων⁵³, ενώ συνεχίζουν

52. Ένα από τα παλιότερα παραδείγματα τρουλοκαμάρας απαντά στον ναό του Άι Λέου στο Μπρίκι της Μέσα Μάνης, βλ. σχετικά Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ο ναός του Άϊ-Λέου εις το Μπρίκι της Μάνης, ΔΧΑΕ περ. Δ' 6 (1970-1972) 159 (ανατύπωση στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Μάνη και Λακωνία*, τ. 1 [βλ. σημ. 13], 102), όπου σχετική βιβλιογραφία' Ο ΙΔΙΟΣ, *Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης*, 122-132. Σημειώνουμε, ωστόσο, ότι το ζήτημα της χρονολόγησης του Άι Λέου θα πρέπει μάλλον να επανεξεταστεί, σε συνάφεια με τη χρονολόγηση και άλλων μνημείων παρόμοιας κατασκευής στη λακωνική Μάνη, όπως του Ασώματου στο Κακό Βουνό και του Σωτήρα στο Κοτράφι. Πιθανότατα σύγχρονη με την ανέγερση του ναού –περί το 1000– είναι η τρουλοκαμάρα που υψώνεται στη διασταύρωση των κεραιών του σταυρού της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου, κοντά στη μονή των Ταξιαρχών Αιγιαλείας, βλ. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΜΟΥΤΖΑΛΗ, Άγιος Νικόλαος Αιγιαλείας (βλ. σημ. 1), 322-350. Ο ναός, στην προαναφερθείσα μελέτη, χαρακτηρίζεται ως τρίκλιτος σταυρεπίστεγος με τρουλοκαμάρα. Ωστόσο, παρόλο που η εγγάρσια κεραία του σταυρού είναι στενότερη από την κατά μήκος, οι τέσσερις καμάρες που καλύπτουν τα σκέλη του σταυρού είναι περίπου ισοϋψείς, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στους σταυρεπίστεγους ναούς όλων των γνωστών παραλλαγών, ενώ επιπλέον καταβάλλεται προσπάθεια εξωτερικά τα σκέλη του σταυρού να αποκτήσουν περίπου το ίδιο πλάτος. Ως εκ τούτου, θεωρούμε ορθότερη την υπαγωγή του μνημείου στην κατηγορία των μεταβατικών σταυροειδών εγγεγραμμένων, και μάλιστα μιας σπάνιας υποομάδας τους, με απομονωμένα γωνιακά διαμερίσματα, λύση που απαντά σε λιγοστά μόνο μνημεία του ελλαδικού χώρου. Παρόμοια χαρακτηριστικά αναγνωρίζονται στον ανώνυμο ναό στη θέση Μπούκα και στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στο Μέσα Βαθύ, και οι δύο στην Αστυπάλαια (ΚΟΛΛΙΑΣ, *Εκκλησίες Αστυπάλαιας* [βλ. σημ. 34], 137-148, εικ. 1-2), και στην Αγία Άννα Κέας (Χ. Π. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Οι εκκλησίες της Κέας*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 1982-1983, 374-428, 381 πίν. 145). Στην ομάδα αυτή θα πρέπει να συμπεριληφθεί και η ερειπωμένη εκκλησία των Ταξιαρχών, παρά τη μονή Καισαριανής, όπου, όπως ακριβώς και στον Άγιο Νικόλαο Αιγιαλείας, στη διασταύρωση των κεραιών του σταυρού υψωνόταν μάλλον τρουλοκαμάρα αντί τρούλου. Αξίζει στο σημείο αυτό να αναφερθεί ότι ο Α. Ορλάνδος, σε μία σύντομη αναφορά του στον Άγιο Νικόλαο Αιγιαλείας, τον χαρακτηρίζει σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό με ορθογώνιο τρούλο, πρβλ. ORLANDOS, *Eine unbeachtete Kuppelform*, 579.

53. Κάτω Παναγιά Άρτας (ΟΡΑΝΔΟΣ, *Οι σταυρεπίστεγοι ναοί*, 51' Ο ΙΔΙΟΣ, Η μονή της Κάτω Παναγιάς, *ΑΒΜΕ* 2 (1936) 73 και εικ. 4' Β. Ν. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ – Α. ΚΑΡΑΜΠΕΡΙΔΗ, *Τα βυζαντινά μνημεία της Ηπείρου*, Ιωάννινα 2008, 53-62), Άγιος Ιωάννης Θεολόγος στο Ευπάλιο Δωριδίας (Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Οι τοιχογραφίες του ναού του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Ευπάλιο Δωριδός. Προβλήματα αναθεωρήσεων*, στο: *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines*, Athènes, Septembre 1976. *Art et archéologie*, τ. 2 *A. Communications*, Athènes 1981, 237-252' Η. Μ. ΚΥΠΠΕΡ, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche*, Amsterdam 1990, τ. 1, εικ. 84-85), Μεγάλη Παναγιά Παραμυθιάς (Α.

να εφαρμόζονται και σε εκκλησίες της Τουρκοκρατίας⁵⁴. Η βασική μεταξύ τους διαφορά έγκειται στο ότι, στον ναό του ρέματος του Σωφρόνη ο ιδιότυπος τρούλος δεν έχει εσωτερικά τη μορφή καμάρας, αλλά ημισφαιρικού θόλου με χαμηλό κυλινδρικό τύμπανο (Εικ. 19).

Η μορφή του θυμίζει ελαφρώς ορισμένες πρώιμες και κάπως πειραματικές εκδοχές τετράπλευρων τρούλων σε μνημεία, τόσο παλαιοχριστιανικά⁵⁵, όσο και των λεγόμενων «σκοτεινών χρόνων»⁵⁶. Αναχρονιστικές λύσεις τετράπλευρων τρούλων, που απομακρύνονται ελάχιστα από τα αντίστοιχα παλαιοχριστιανικά πρότυπα, επιβιώνουν και κατά τη διάρκεια των επόμενων αιώνων, κυρίως σε επαρχιακά μνημεία απο-

---

ΠΑΣΑΛΗ, Η Μεγάλη Παναγιά στην Παραμυθιά Θεσπρωτίας, ΔΧΑΕ περ. Δ' 19 (1996-1997) 369-394).

54. Α. Κ. ΤΖΑΚΟΥ, Η Ζωοδόχος Πηγή στο Πάνιο όρος Αττικής, στο: *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, Αθήνα 1979, 210-211' Α. ΠΑΣΑΛΗ, Οι Ταξιάρχες στο Ελάφι Καλαμπάκας, ΔΧΑΕ περ. Δ' 23 (2002) 262.

55. Βλ. λ.χ. το μασωλείο της Galla Placidia στη Ραβέννα (R. KRAUTHEIMER, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, μετ. Φ. ΜΑΛΟΥΧΟΥ-ΤΟΥΦΑΝΟ, Αθήνα 1991, 228, 228-230 εικ. 144-146), τις σχετικές προτάσεις αποκατάστασης του τρούλου του Οσίου Δαβίδ Θεσσαλονίκης (ό.π., 297-299, 297 εικ. 193), την Παναγία Δροσιανή στη Νάξο (Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Οι παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες στη Δροσιανή της Νάξου* [Δημοσιεύματα του ΑΔ 36], Αθήνα 1988, 22-25, πίν. 1α, 3β, 4β), την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Άνδρο (ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ - Χ. ΠΕΝΝΑΣ, Ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Άνω Κόρθι της Άνδρου: ένα άγνωστο παλαιοχριστιανικό μνημείο, στο: *Εικοστό Έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2006, 57-58), το βαπτιστήριο της βασιλικής του Αγίου Παύλου στο Ζηπάρι της Κω (Ι. ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ, *Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος* [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 84], Αθήνα 1976, 116, εικ. VIIIη, πίν. 4α-β), τις σχεδιαστικές αποκαταστάσεις του σκευοφυλακίου του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Έφεσο (Α. THIEL, *Die Johanneskirche in Ephesos* [Spätantike, frühes Christentum, Byzanz, Reihe B: Studien und Perspektiven 16], Wiesbaden 2005, πίν. XLVII) κ.ά.

56. Όπως ο τρούλος της Αγίας Σοφίας στη Θεσσαλονίκη, βλ. Κ. ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη από την ίδρυσή του μέχρι σήμερα* [Δημοσιεύματα του ΑΔ 52], Αθήνα 1994, 74-75' Γ. Μ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Μεσοβυζαντινή ναοδομία στη Θεσσαλονίκη. Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη*, Ακαδημία Αθηνών, 5 Μαρτίου 2002, Αθήνα 2003, 70-94, εικ. 18, εικ. 23, σχέδ. 11-12. Για τις νεότερες απόψεις σχετικά με τη χρονολόγηση του σημαντικού αυτού μνημείου, βλ. Ο ΙΔΙΟΣ, Η χρονολόγηση του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης μέσα από τα επιγραφικά δεδομένα, *Θεσσαλονικέων Πόλις* 3 (1997) 70-75.

μονωμένων περιοχών, όπως λ.χ. σε ομάδα σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών του δωδεκανησιακού νησιωτικού συμπλέγματος⁵⁷, στον Άγιο Βλάσιο στο Αραχναίο Αργολίδας⁵⁸, στον Άγιο Πέτρο στο Bilelo Polje του Μαυροβούνιου⁵⁹, σε ομάδα μεσαιωνικών μνημείων της Κάτω Ιταλίας⁶⁰ κ.ά. Το ανεπιτήδευτο –και σαφώς πιο εύκολο στην εφαρμογή– τετράπλευρο σχήμα υιοθετούν και τα οικοδομικά συνεργεία της δυτικής Ευρώπης στις λιγοστές περιπτώσεις τρουλαίων μνημείων, τόσο της καρολίγγειας⁶¹, όσο και της ρωμανικής αρχιτεκτονικής⁶². Παρόμοιες λύσεις φαίνεται πως δεν εκλείπουν και στη μετά την Άλωση εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της χερσονήσου του Αίμου⁶³.

Σε κανένα όμως από τα παραπάνω παραδείγματα δεν διαμορφώνεται αέτωμα στις δύο κύριες όψεις του τυμπάνου του τρούλου, όπως στην περίπτωση της εξεταζόμενης λακωνικής εκκλησίας⁶⁴ (Εικ. 4, 13). Επιπλέον,

57. ΚΟΛΛΙΑΣ, Εκκλησίες Αστυπάλαιας, 137-148. Βλ. επίσης Μ. ΚΑΠΠΑΣ, Η αρχιτεκτονική του ναού των Αγίων Αποστόλων στο Άργος Καλύμνου, ΔΧΑΕ περ. Δ' 30 (2009) 62-64, όπου σχολιάζεται μεγάλος αριθμός παρόμοιων περιπτώσεων.

58. KÜPPER, *Dachtranseptkirche*, τ. 1, εικ. 48, τ. 2, 60, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

59. Ο.π., τ. 1, εικ. 69-70.

60. Άγιος Ιλαρίων στο Benevento, Σωτήρας στο Monte Santangelo, Άγιος Πέτρος στο Seppannibale κ.ά., βλ. Μ. ROTILI, Il territorio Beneventano fra Goti e Longobardi: L'evidenza monumentale, στο: *Corsi di cultura sull'arte ravennate e bizantina* 37 (1990) 417-451.

61. X. BARRAL I ALTET, *The Early Middle Ages, From Late Antiquity to A.D. 1000*, Cologne 1997, 192, 214.

62. B. LAULE – UL. LAULE, Romanesque architecture in France, στο: *Romanesque: Architecture – Sculpture – Painting*, έκδ. R. TOMAN, Cologne 1997, 155' Α. McLEAN, Romanesque Architecture in Italy. The Monastery as Heavenly Jerusalem, στο: *Romanesque: Architecture – Sculpture – Painting*, ό.π., 105.

63. Παναγία στο Αχίλλειο Ακαρνανίας, βλ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Στηριξείς συνεπτυγμένων τρούλλων σε μονόκλιτους ναούς, στο: *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη* [Δημοσιεύματα του ΑΔ 46], τ. 2, Αθήνα 1992, 413 σημ. 33, πίν. 215α-β' Α. Δ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία. Συμβολή στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή μνημειακή τέχνη*, Αργόλινο 2004, 346-350 και εικ. 346-348.

64. Ομοιότητες με τον τρούλο του Αγίου Νικολάου στο ρέμα του Σωφρόνη παρουσιάζει ο ιδιότυπος θόλος που καλύπτει τον κεντρικό χώρο του εσωνάρθηκα στο καθολικό του Ανδρομονάστηρου Μεσσηνίας, κτήριο του τέλους του 12ου ή μάλλον των πρώτων δεκαετιών του 13ου αιώνα, βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία* (βλ. σημ. 10), 64-66, όπου και συγκέντρωση της προγενέστερης βιβλιογραφίας. Για τη χρονολόγηση του καθολικού στον 13ο αιώνα, βλ. Σ. ΒΟΠΑΤΖΗΣ, Ο γλυπτός διάκοσμος του Ανδρομονάστηρου

στη συντριπτική πλειονότητα των προαναφερθέντων τρούλων, το ημισφαιρικό σχήμα του θόλου διατηρείται και εξωτερικά, σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει στο παράδειγμα που μας απασχολεί, όπου πάνω από τον θόλο έχει διαμορφωθεί δίριχτη στέγη, με κλίση προς τη βόρεια και τη νότια πλευρά.

Από τη σύντομη ανάλυση που προηγήθηκε διαφάνηκε ότι η λύση που εφαρμόστηκε στην εκκλησία του ρέματος του Σωφρόνη συνιστά, τουλάχιστον με τα σημερινά δεδομένα, *unicum* στη βυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική. Οι βυζαντινοί πρωτομάστορες, σχεδόν πάντα, φρόντιζαν να διατηρούν και εξωτερικά το ημισφαιρικό σχήμα των τρούλων που κατασκεύαζαν, παρά τις μικροαλλοιώσεις που αναγκαστικά προέκυπταν κατά την τελική φάση εφαρμογής των υλικών επικάλυψης (κεραμίδια, πατητό κονίαμα, σχιστολιθικές πλάκες, φύλλα μολύβδου)⁶⁵.

Αν επιχειρούσαμε μια ποιοτική αξιολόγηση της εφαρμοζόμενης στον Άγιο Νικόλαο λύσης, θα τη χαρακτηρίζαμε αυτοσχεδιαστική, και κάπως άτεχνη, παρά τη γραφικότητα του τελικού αποτελέσματος, στο οποίο κυριαρχούν οι ζωφόροι με τα κόκκινα πήλινα πλακίδια. Δεν μπορεί, μάλιστα, να αποκλειστεί το ενδεχόμενο, η διαμόρφωση της δίριχτης στέγης στον τρούλο του Αγίου Νικολάου να υπαγορεύθηκε από μια εγγενή προσπάθεια να ξεπεραστούν οι τεχνικές δυσκολίες της τοποθέτησης κεραμίδων σε ημισφαιρική επιφάνεια, διαδικασία ασφαλώς πιο επίπονη –σε σχέση με την επικάλυψη επίπεδων στεγών– που απαιτεί συνήθως κεραμίδια ειδικής κατασκευής. Η προμήθεια τέτοιων εξεζητημένων υλικών ξεπερνούσε μάλλον τα οικονομικά μέσα που είχαν στη διάθεσή τους οι κτήτορες της εκκλησίας του λακωνικού ρέματος.

Η εφαρμογή του αβακωτού κοσμήματος, που κυριαρχεί στις δύο κύριες όψεις του τρούλου του Αγίου Νικολάου (Εικ. 4, 14-16), έχει επι-

Μεσσηνίας, ΔΧΑΕ περ. Δ' 30 (2009) 129-140' Μ. ΚΑΠΠΑΣ, Εκκλησίες της μητροπόλεως Μεσσηνίας από το 1204 έως και το 1500, στο: *Χριστιανική Μεσσηνία* (βλ. σημ. 44), 202-211, 254. Και στην περίπτωση αυτή, το τύμπανο του θόλου είναι τετράπλευρο εξωτερικά, καλύπτεται με δίριχτη στέγη και απολήγει στις δύο κύριες όψεις του σε τριγωνικά αετώματα, όπως ακριβώς και στον τρούλο του Αγίου Νικολάου. Ωστόσο, είναι σχεδόν βέβαιο ότι το μεσσηνιακό παράδειγμα οφείλεται σε μετασκευή του 18ου αιώνα, εποχή κατά την οποία (1786) το Ανδρομονάστηρο εξαρτήθηκε ως μετόχι από τη μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά, βλ. Χρ. ΘΕΜΕΛΗΣ, *Η ιερά μητρόπολις Μεσσηνίας δια μέσου των αιώνων*, Αθήνα 2003, 113-119' ΚΑΠΠΑΣ, Εκκλησίες της μητροπόλεως Μεσσηνίας, 202-211.

65. ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*, 397.

σημανθεί σε μεγάλο αριθμό βυζαντινών εκκλησιών με αξιοσημείωτη γεωγραφική και χρονική διασπορά, και ως εκ τούτου δύσκολα μπορεί να αξιοποιηθεί ως ασφαλές χρονολογικό τεκμήριο. Αυτό είχε διαφανεί ήδη από τη βασική μελέτη του Α. Megaw για το συγκεκριμένο θέμα, δημοσιευμένη πριν από 50 περίπου χρόνια⁶⁶. Σε αυτή σχολιάζονται αρκετά πελοποννησιακά παραδείγματα, τα αρχαιότερα από τα οποία ανάγονται στο τέλος του 10ου αιώνα⁶⁷, ενώ τα περισσότερα σωρεύονται μεταξύ 11ου και 12ου αιώνα⁶⁸.

Στην ύστερη βυζαντινή εποχή, το θέμα παραμένει ιδιαίτερα προσφιλές στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική των Κομνηνοδουκάδων, με ποικιλομορφία εφαρμογών καθ' όλη τη διάρκεια του 13ου⁶⁹, αλλά και σε εκκλησίες του 14ου αιώνα⁷⁰. Ωστόσο, στην εκκλησιαστική αρχιτεκτονική

66. Α. Η. S. MEGAW, *Byzantine Reticulate Revetments*, στο: *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον* (βλ. σημ. 17), τ. 3, Αθήνα 1966, 10-22.

67. Κοίμηση στην Κάτω Φιγάλεια (MEGAW, *Reticulate Revetments*, 17-18, πίν. Vb' CH. BOURAS, Zourtsa. Une basilique byzantine au Péloponnèse, *CahArch* 21 (1971) 137-149), και Επισκοπή Τεγέας (MEGAW, *Reticulate Revetments*, 17, πίν. IIIa, Vb' Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Παλαιοχριστιανικά και βυζαντινά μνημεία Τεγέας-Νυκλίου, *ABME* 12 (1973) 141-163).

68. MEGAW, *Reticulate Revetments*, 10-22' ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑΣ, *Ελλαδική ναοδομία*, 390, 472.

69. Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, *Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των υστεροβυζαντινών μνημείων της βορειοδυτικής Ελλάδος*, Καβάλα 1988, 57-65. Βλ. επίσης Ρ. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Church Architecture in the Despotate of Epirus: The Problem of Influences*, *Zograf* 27 (1998-1999) 88-89' Ο ΙΔΙΟΣ, *Η τέχνη στην Ήπειρο τον 13ο αιώνα*, στο: *Η βυζαντινή τέχνη μετά την Τέταρτη Σταυροφορία. Η Τέταρτη Σταυροφορία και οι επιπτώσεις της*. Διεθνές Συνέδριο, Ακαδημία Αθηνών, 9-12 Μαΐου 2004, Αθήνα 2007, 50. Για την εφαρμογή αβακωτών ζωφόρων γενικώς σε μνημεία της ύστερης βυζαντινής εποχής, βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία* (βλ. σημ. 27), 297 Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησίες της Καστοριάς 9ος-11ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη 1992, 134-136.

70. Στον 14ο αιώνα περιορίζεται ο αριθμός των εκκλησιών που κτίζονται στην ευρύτερη περιοχή, κάτι που αντικατοπτρίζει τις πολιτικοοικονομικές εξελίξεις. Ανεγείρονται, ωστόσο, ορισμένες αξιόλογες εκκλησίες που συνεχίζουν την οικοδομική παράδοση των ηπειρωτικών συννεργείων του 13ου αιώνα, όπως λ.χ. το καθολικό της μονής Ζαυμ στις όχθες της Αχρίδας (1361), στον κεραμικό διάκοσμο του οποίου κυριαρχούν οι αβακωτές ζωφόροι. Για την αρχιτεκτονική του ναού, βλ. S. ČURČIĆ, *Architecture in the Byzantine Sphere of Influence around the Middle of the Fourteenth Century*, στο: *Dečani et l'art byzantin au milieu du XIVe siècle*, Belgrade 1989, 67, ειχ. 3, 40' V. ΚΟΡΑĆ, *Spomenici monumentalne srpske arhitekture XIV veka u Povardarjy*, Belgrade 2003, 243-254, 255-258 ειχ. 1-17.

της Πελοποννήσου την ίδια εποχή η υιοθέτηση παρόμοιων λύσεων φαίνεται ότι σημειώνει κάμψη⁷¹. Η βασική αυτή διαπίστωση δεν έχει αναθεωρηθεί, παρά την επισήμανση στο μεταξύ αρκετών άγνωστων ή λιγότερων γνωστών πελοποννησιακών παραδειγμάτων, μιας και, σχεδόν στο σύνολό τους, φαίνεται να προηγούνται του 1200.

Στον 11ο αιώνα τοποθετείται με σχετική ασφάλεια η Φραγκαβίλλα στην Ηλεία, όπου το αβακωτό θέμα κάλυπτε εξωτερικά τμήμα του κυλινδρικού τυμπάνου του τρούλου και της αψίδας⁷². Στα μέσα της ενδέκατης εκατονταετίας έχει χρονολογηθεί και η εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, κοντά στο Παλιό Λιγουριό, στην οποία στενές επενδυτικές ζώνες, μόνο με τριγωνικά πλακίδια, περιέτρεχαν τις πλάγιες όψεις του ναού⁷³. Στη μέση βυζαντινή εποχή ανάγεται και το αβακωτό κόσμημα στην αψίδα και στο δυτικό αέτωμα του Αγίου Ανδρέα, στο ομώνυμο χωριό της Πυλίας⁷⁴, του οποίου η οικοδομική ιστορία παραμένει αινιγματική. Σε απόσταση μερικών δεκάδων μέτρων δυτικά του Αγίου Ανδρέα, στην εκκλησία των Αγίων Θεοδώρων, αποκαλύφθηκε πρόσφατα, μετά την καθαίρεση των νεωτερικών επιχρισμάτων, ένα ακόμη ανάλογο παράδειγμα, που κάλυπτε τη ράχη του τεταρτοσφαιρίου της αψίδας⁷⁵. Στον 12ο αιώνα έχει χρονολογηθεί πειστικά η περίπτωση της Παναγίας Λουτρών Ηραίας, όπου πλατιά αβακωτή ζωφόρος κοσμούσε την αψίδα και τη νότια όψη⁷⁶. Την εποχή αυτή τοποθετούνται, με τα σημερινά δεδομένα, τρεις τουλάχιστον ανάλογης μορφής ζωφόροι σε μνημεία της

71. ΟΙ ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*, 472, θεωρούν ότι μετά το 1200 παύει η εφαρμογή αβακωτών ζωφόρων στην αρχιτεκτονική της Πελοποννήσου.

72. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Μεσαιωνικά εκκλησιαστικά μνημεία Ηλείας* (βλ. σημ. 34), 251-253.

73. ΣΤ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Ένας άγνωστος βυζαντινός ναός στην Αργολίδα. Ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος Παλιού Λιγουριού, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 12 (1984), 432-433, όπου σχολιάζονται ανάλογες περιπτώσεις επενδυτικών ζωνών μόνο με τριγωνικά πλακίδια.

74. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Ναοί Μεσσηνίας* (βλ. σημ. 9), 35-39.

75. ΚΑΠΠΑΣ, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία* (βλ. σημ. 44), 153' Ο ΙΔΙΟΣ, *Hagia Paraskevi at Trikorfo* (βλ. σημ. 20), 66.

76. Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Η αρχιτεκτονική των εκκλησιών και των μοναστηριών της Γορτυνίας* [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 38], Αθήνα 1956, 33-37 ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία*, 185' ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική* (βλ. σημ. 9), 205 σημ. 2' ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*, 330.

Μάνης: στον Άγιο Δημήτριο στα Δύο Πηγάδια της Πλάτσας⁷⁷, σώζεται στη βόρεια όψη του κτηρίου μόνο η υποδοχή για τη στερέωση των πλακιδίων, ενώ στους Αγίους Θεοδώρους στο Καλού, κοντά στον Πύργο Διρού⁷⁸, και στην Αγία Βαρβάρα στη θέση Παραπόδας της περιοχής Γκλέζου⁷⁹, διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση και τα επενδυτικά αβάκια.

Παρόμοιες ζωφόροι δεν παύουν να διακοσμούν τις όψεις μνημείων που κτίζονται στον Μοριά και μετά το 1200⁸⁰. Ο Megaw μνημονεύει τους Αγίους Θεοδώρους του Μυστρά⁸¹ και την ομώνυμη εκκλησία στη λακωνική Τρύπη⁸², ενώ θα μπορούσε να προσθέσει κανείς ορισμένα επιπλέον παραδείγματα, όπως λ.χ. τον Πρόδρομο Καστάνιας⁸³, το ομώνυμο

77. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Έρευναι εις την Μάνην, ΠΑΕ 1974, 115-116 (ανατύπωση στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Μάνη και Λακωνία*, τ. 2 [βλ. σημ. 47], 92-93).

78. ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*, 276-278.

79. Ο.π., 111-112.

80. Α. ΚΑΒΒΑΔΙΑ-ΣΠΟΝΔΥΛΗ - Κ. ΤΣΟΥΡΗΣ, Δύο βυζαντινές εκκλησίες στη Μεσσηνία, ΑΔ 47-48 (1992-1993), Α', Μελέτες, 274 σημ. 15. Στις αβακωτές ζωφόρους ορισμένοι ερευνητές συμπεριλαμβάνουν και τις περιπτώσεις στενών ζωνών με ρομβόσχημα πλακίδια, παρόλο που πρόκειται για εντελώς διαφορετικό θέμα, με σαφώς πιο περιορισμένη γεωγραφική και χρονική διασπορά. Κάνει την εμφάνισή του σε «φραγκοβυζαντινά» μνημεία του Μοριά (Άγιος Γεώργιος Ανδρούσας), για να εφαρμοστεί στη συνέχεια σε εκκλησίες λιγότερο επιτηδευμένες, κυρίως στη χερσόνησο της Μάνης: στο παλιό καθολικό της μονής των Αγίων Θεοδώρων Πραστέιου, στον Άγιο Νικόλαο στο ίδιο χωριό, στα κωδωνοστάσια του Σωτήρα στη Λαγαδά και του Αγίου Γεωργίου στο Δρύαλο κ.ά., βλ. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών «τοξωτών κωδωνοστασίων», ΔΣ 6 (1982) 70 σημ. 1 και ΚΑΒΒΑΔΙΑ-ΣΠΟΝΔΥΛΗ - ΤΣΟΥΡΗΣ, Δύο εκκλησίες, 274 σημ. 15, όπου μνημονεύονται αδιακρίτως περιπτώσεις αβακωτών ζωφόρων με τριγωνικά αβάκια και στενών ζωνών με ρομβόσχημα πλακίδια.

81. MEGAW, *Reticulate Revetments*, 14, πίν. Ια.

82. Ο.π., 14. Βλ. επίσης Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Ο ναός των Αγίων Θεοδώρων της λακωνικής Τρύπης, *ΕΕΒΣ* 25 (1955) 47-48, 40 εικ. 2-3, 45 εικ. 6-7 (ανατύπωση στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Μάνη και Λακωνία*, τ. 3 [βλ. σημ. 2], 48-49, 41 εικ. 2-3, 46 εικ. 6-7).

83. Πλατιά αβακωτή ζωφόρος διαμορφώνεται σε δύο τμήματα της βόρειας πλευράς του ναού, η αρχιτεκτονική του οποίου δεν έχει αποτελέσει μέχρι σήμερα αντικείμενο ειδικής μελέτης. Ο Χ. Μπούρας το συμπεριέλαβε στα μνημεία του 12ου αιώνα (ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*, 177-178), ωστόσο, μάλλον πρόκειται για εκκλησία των μέσων της δέκατης τρίτης εκατονταετίας, εποχή που τοποθετούνται πλέον και οι τοιχογραφίες του, βλ. Φ. Α. ΔΡΟΣΟΠΙΑΝΝΗ, *Σχόλια στις τοιχογραφίες της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου στη Μεγάλη Καστάνια Μάνης* [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 98], Αθήνα 1982. Για τη μετάθεση της χρονολόγησης

ασκητήριο πάνω από το Παλιομονάστηρο των Αγίων Τεσσαράκοντα⁸⁴ και την ερειπωμένη εκκλησία του Αγίου Βλασίου Βαλύρας⁸⁵. Πρόκειται όμως μάλλον για περιστασιακές επιβιώσεις, ενώ σε καμία περίπτωση οι ζωφόροι πηλίνων αβακίων δεν φαίνεται να περιλαμβάνονται μεταξύ των αγαπημένων διακοσμητικών θεμάτων που πραγματεύονται τα πελοποννησιακά οικοδομικά συνεργεία του 13ου και 14ου αιώνα. Την περίοδο αυτή, στο μορφολογικό λεξιλόγιο των ντόπιων μαστόρων, κυριαρχεί το λεγόμενο δικτυωτό πλέγμα από απλές πλίνθους, το οποίο μόνο ως μακρινή ανάμνηση των αβακωτών ζωφόρων της μεσοβυζαντινής εποχής μπορεί να θεωρηθεί⁸⁶.

του ζωγραφικού διακόσμου του ναού περί τα μέσα του 13ου αιώνα, βλ. Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, *Επιπτώσεις της Δ΄ Σταυροφορίας στη μνημειακή ζωγραφική της Πελοποννήσου και της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας έως τα τέλη του 13ου αιώνα*, στο: *Η βυζαντινή τέχνη μετά την Τέταρτη Σταυροφορία* (βλ. σημ. 69), 71.

84. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παλιομονάστηρο Αγίων Σαράντα (βλ. σημ. 2), 131-132 και 131 εικ. 31.

85. Πρόκειται για στενή ζωφόρο με τριγωνικά πλακίδια, ανάλογη με εκείνη της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Παλιό Λιγουριό, βλ. ΚΑΒΒΑΔΙΑ-ΣΠΟΝΔΥΛΗ - ΤΣΟΥΡΗΣ, *Δύο εκκλησίες*, 274-275. Οι ίδιοι τοποθετούν πειστικά το μνημείο στο τέλος του 13ου ή στο πρώτο μισό του 14ου αιώνα. Πρώτη χρονολόγηση, στον 10ο αιώνα, χωρίς ωστόσο επαρκή τεκμηρίωση, έχει προταθεί από τον Γ. Δημητροκάλλη, βλ. Γ. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Άγνωστοι βυζαντινοί ναοί ιεράς μητροπόλεως Μεσσηνίας*, τ. 2, Αθήνα 1998, 157-178. Για το μνημείο, βλ. επίσης Μ. ΚΑΠΠΑΣ, *Οι Φράγγκοι στη Μεσσηνία (1204-1460)*, στο: *Μεσσηνία. Τόπος, χρόνος, άνθρωποι*, έκδ. Ε. ΤΡΑΪΟΥ, Αθήνα 2007, 161. Ο ΙΔΙΟΣ, *Εκκλησίες της μητροπόλεως Μεσσηνίας* (βλ. σημ. 64), 223-224.

86. Το δικτυωτό πλέγμα κάνει την εμφάνισή του στη βυζαντινή αρχιτεκτονική ήδη από τον 10ο αιώνα, βλ. σχετικά ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 84-85, 171. Για την ευρεία διάδοσή του σε πελοποννησιακά μνημεία της ύστερης βυζαντινής εποχής, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Άγιοι Θεόδωροι Τρύπης*, 42 και σημ. 5. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΔΗ, *Βυζαντινά «κωδωνοστάσια»*, 65 σημ. 1. Η ΙΔΙΑ, *Ο ναός της Αγίας Σοφίας στη Λαγκαδά της Έξω Μάνης*, ΛΣ 6 (1982) 94-95. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Από τις τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου Κροκεών* (1286), ΔΧΑΕ περ. Δ' 12 (1984) 206-208 (ανατύπωση στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Μάνη και Λακωνία*, τ. 3 [βλ. σημ. 2], 400-402). Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΔΗ, *Ο σταυρεπίστεγος ναός της Αγίας Παρασκευής στην Πλάτσα της Έξω Μάνης*, *Πελοποννησιακά* 16 (1985-1986) (= Φίλιον δώρημα εις τον Τάσον Αθ. Γριτσόπουλον), 431-432. ΤΣΟΥΡΗΣ, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, 173. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 171 σημ. 7. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Βυζαντινοί ναοί Μεσσηνίας*, 53-54. Στα παραδείγματα που μνημονεύουν οι παραπάνω ερευνητές μπορεί κανείς να προσθέσει την Παναγία στο χωριό Πένταυλοι (πρ. Κουμουστά), βλ. ΑΙ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ, Κουμουστά, ΑΔ 36 (1981), Β1 Χρονικά, 144, πίν. 81α), τον Σωτήρα

Στο πλαίσιο της γενικότερης εκζήτησης που χαρακτηρίζει την παλαιολόγεια αρχιτεκτονική θα πρέπει να προσγραφεί και μια ιδιαίτερη περίπτωση σύνθετων αβακωτών ζωφόρων, όπου τα πλακίδια οριοθετούνται περιμετρικά από απλές πλίνθους, θέμα που σπανιότατα απαντά σε μνημεία της Πελοποννήσου⁸⁷. Αναφέρουμε ενδεικτικά τις περιπτώσεις των αψίδων του Τιμίου Σταυρού Πολιανής⁸⁸ και της Αγίας Μαρίνας Αλαγονίας (πρ. Σίτσοβα), και τα δύο στη Μεσσηνία, έργα του ίδιου οικοδομικού συνεργείου που φαίνεται ότι έδρασε γύρω στα μέσα ή το δεύτερο μισό του 14ου αιώνα⁸⁹.

Στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο ρέμα του Σωφρόνη, η αβακωτή ζωφόρος στη νότια και τη δυτική όψη του τυμπάνου του τρούλου συνδέεται τόσο με κατασκευαστικά ζητήματα –κάλυψη της ράχης του ημισφαιρικού θόλου⁹⁰– όσο και με μία φιλόκαλη διάθεση του οικοδομικού συνεργείου να δημιουργήσει ένα γραφικό αισθητικό αποτέλεσμα στο πιο προβεβλημένο τμήμα του κτηρίου που κατασκεύασε. Αξίζει να σημειωθεί, ότι επενδυτικές ζωφόροι παρόμοιας μορφής σπάνια απαντούν σε τύπανα

στη Μικρή Καστάνια Βαρδουνοχωρίων, της περιοχής Γυθείου (Ν. ΣΚΑΓΚΟΣ, *Ο ναός της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στην Καστάνια (Καστάνιτσα) της Έξω Μάνης*, Σπάρτη 2008, 8), τον Άγιο Νικόλαο Πραστείου στη μεσσηνιακή Μάνη (*Με πίστη και φαντασία. Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα του δυτικού Ταΰγétου*. Καλαμάτα, Ναός Αγίου Γεωργίου, Ιούλιος – Σεπτέμβριος 2004, έκδ. Π. ΚΑΛΑΜΑΡΑ – ΤΖ. ΑΛΜΠΙΑΝΗ, Αθήνα 2004, 70 [Ε. ΚΑΤΕΡΙΝΗ]), την Κοίμηση Κροκεών (Κ. ΔΙΑΜΑΝΤΗ, *Κροκεές Λακωνίας. Η αναζήτηση μιας βυζαντινής θέσεως και οι εκκλησίες του οικισμού*, ΛΣ 12 (1994) 406-407, 418 εικ. 5), τον Θεολόγο και τον Άγιο Δημήτριο Μεθάνων (ΤΗ. ΚΟΥΚΟΥΛΙΣ, *Catalogue of Churches*, στο: *A Rough and Rocky Place: The Landscape and Settlement History of the Methana Peninsula, Greece. Results of the Methana Survey Project Sponsored by the British School at Athens and the University of Liverpool*, έκδ. CHR. MEE – H. FORBES, Liverpool University Press 1997, 219-223, 224-233 αντίστοιχα) κ.ά.

87. Η τεχνική αυτή, που θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως «πλινθοπερίκλειστο αβακωτό κόσμημα», δεν πρέπει να συγχέεται με το δικτυωτό πλέγμα ρόμβων, στο εσωτερικό των οποίων παρεμβάλλονται ποικιλόσχημοι πήλινοι πυρήνες μικρού μεγέθους. Για τις τελευταίες αυτές περιπτώσεις, πολύ σπάνιες στην Πελοπόννησο, βλ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Αγία Παρασκευή Πλάτσας*, 431-436, πίν. Ξ', εικ. 13.

88. ΚΑΒΒΑΔΙΑ-ΣΠΟΝΔΥΛΗ – ΤΣΟΥΡΗΣ, *Δύο εκκλησίες, 275' ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, Βυζαντινοί ναοί Μεσσηνίας*, 44-55.

89. ΚΑΠΠΑΣ, *Εκκλησίες της μητροπόλεως Μεσσηνίας*, 239-240.

90. Για παρόμοιες περιπτώσεις επενδυτικού διακόσμου που καλύπτει τη ράχη θόλων, βλ. ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία*, 175-177, 297-298.

τρούλων, ενώ τα περισσότερα γνωστά παραδείγματα τοποθετούνται μεταξύ 10ου και 11ου αιώνα⁹¹.

Γ. Η χρονολόγηση του ναού

Οι οικοδομικές πρακτικές που υιοθετούνται στην υπό εξέταση εκκλησία, και κυρίως η αμελής τοιχοποιία, η εφαρμογή ξυλοδεσιών για την ενίσχυση της στατικής επάρκειας των τοίχων, η μορφή των παραθύρων, η επιλεκτική χρήση πλίνθων μόνο στα τόξα μετώπου των θολοκατασκευών και ο περιορισμός του κεραμικού διακόσμου σε οδοντωτές ταινίες και αβακωτές ζωφόρους, συνδέουν τον Άγιο Νικόλαο με μια ομάδα πελοποννησιακών μνημείων, χρονολογούμενων συνήθως από το δεύτερο μισό του 10ου έως και το πρώτο μισό του 11ου αιώνα⁹². Σε ορισμένες, μάλιστα, περιπτώσεις τα χαρακτηριστικά αυτά φαίνεται να επιβιώνουν καθ' όλη τη διάρκεια της ενδέκατης εκατονταετίας, ίσως και αργότερα, κυρίως σε επαρχιακά μνημεία χαμηλών προθέσεων⁹³.

91. Οι τρουλίσκοι των παραβημάτων της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου Πρέσπας (Ν. Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Ανασκαφή της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου, *Επετηρίς Πολυτεχνικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 5 (1971-1972) 287-356 (ανατύπωση στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών μνημείων της περιοχής* [Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών], Αθήνα 1989, τ. 2, 717-786, τ. 3, πίν Ε', ΣΤ'), ο τρούλος της Κοίμησης στο Λάμποβο (ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 86-92, πίν. 53-56 και προσθήκη 240, 242, σχέδ. 44-45), οι τρουλίσκοι της Επισκοπής Τεγέας (ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *ό.π.*, 92, 172-173, 196, πίν. 57), ο διβαθμιδωτός τρούλος του, κατεστραμμένου σήμερα, Προφήτη Ηλία στο Σταροπάζαρο Αθηνών (St. Sinos, Die sogenannte Kirche des Hagios Elias zu Athen, *BZ* 64 (1971) 356-357, πίν. IV.1, VI.5), ο τρούλος της Φραγκαβίλλας στην Ηλεία (Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, *Η ναοδομία στην επισκοπή Ωλένης κατά την μέση και την ύστερη βυζαντινή περίοδο*, δημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη 2006, 246-247) και ο τρούλος της Κουμπελίδικης στην Καστοριά (ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησίες Καστοριάς*, 87-109, 86 εικ. 81). Στον 12ο αιώνα θα πρέπει, μάλλον, να χρονολογηθεί η περίπτωση του πεντάτρουλου ναού της Καθολικής στον Stilo της Καλαβρίας (ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία*, 180 σημ. 3). Σε ό,τι αφορά τη χρονολόγηση της Επισκοπής Τεγέας, θεωρούμε πιθανότερη την ένταξη του μνημείου στο τέλος του 10ου (ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 92, 172-173, 196), παρά στον προχωρημένο 12ο αιώνα (ΒΕΛΕΝΗΣ, *Ερμηνεία*, 181).

92. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ – ΜΟΥΤΣΑΛΗ, Άγιος Νικόλαος Αιγιαλείας (βλ. σημ. 1), 336-337.

93. Για τα κύρια χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής των ναών των «σκοτεινών χρόνων», ανάμεσα στον 7ο και στον 9ο αιώνα, τα οποία ωστόσο φαίνεται να επιβιώνουν σε όλη τη διάρκεια του 10ου αιώνα αλλά και αργότερα, ειδικά σε περιπτώσεις επαρχιακών

Παρά το ότι στη Λακωνία έχουν επισημανθεί μέχρι σήμερα ολιγάριθμα κτήρια με παρόμοια γνωρίσματα⁹⁴, στη γειτονική Μεσσηνία τα τελευταία χρόνια έχουν εντοπιστεί περί τις 30 εκκλησίες οι οποίες, βάσει μορφολογικών και κατασκευαστικών κριτηρίων, τοποθετούνται στην περίοδο μεταξύ 10ου και 11ου αιώνα⁹⁵. Η εξακριβωμένη αυτή άνθηση της οικοδομικής δραστηριότητας φαίνεται ότι απηχεί τις συντονισμένες προσπάθειες της κεντρικής εξουσίας να εμβαθύνει τους δεσμούς μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Κατωτικών, στοχεύοντας στην εμπέδωση της πλήρους ενσωμάτωσης της Πελοποννήσου στις διοικητικές δομές της αυτοκρατορίας⁹⁶. Ουσιαστική συμβολή στο φαινόμενο αυτό πρέπει να

μνημείων, βλ. Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Παρατηρήσεις στην λεγομένη βασιλική του Αγίου Νίκωνος, στο: *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών [Πελοποννησιακά, Παράρτημα 6]*, τ. 2, Αθήνα 1976-1978, 275-279' Ο ΙΔΙΟΣ, Αρχιτεκτονική στη χερσόνησο του Αίγιου (βλ. σημ. 32), 202-209' Ο ΙΔΙΟΣ, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 199-213. ΓΚΙΟΛΕΣ, *Βυζαντινή ναοδομία* (βλ. σημ. 10), 11-16' ΚΑΡΡΑΣ, Hagia Paraskevi at Trikorfo (βλ. σημ. 20), 66-68. Βλ. επίσης Α. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ - Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ - Β. ΚΟΝΤΗ - Α. ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, Συμβολή στην ερμηνεία των αρχαιολογικών τεκμηρίων της Πελοποννήσου κατά τους «σκοτεινούς αιώνες», στο: *Οι σκοτεινοί αιώνες του Βυζαντίου (7ος-9ος αι.)*, έκδ. Ε. ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 9], Αθήνα 2001, 189-229' Στ. ΜΑΜΑΛΟΥΚΟΣ, Η αρχιτεκτονική του ναού του Σωτήρος στο Κάστρο της Ζακύνθου, στο: *Εικοστό Έκτο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης. Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2006, 55-56.

94. Κοίμηση Καλλιθέας (πρ. Ζαραφώνα), η κύρια φάση της οποίας τοποθετείται στον 10ο αιώνα (D. HAYER, La Dormition-de-la-Vierge de Zarahona (Laconie): des éléments nouveaux, *BZ* 80 (1987) 360-370) και Παλαιοπαναγιά Σελλασίας (ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Μνημεία Λακωνικής [βλ. σημ. 42], 1-2, πίν. Α΄ ΚΑΡΡΑΣ, Hagia Paraskevi at Trikorfo, 64). Εκτεταμένη μετασκευή στην πρόωμη μεσοβυζαντινή εποχή ίσως έχει υποστεί και η τρίκλιτη βασιλική της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Απιδιά, η οικοδομική ιστορία της οποίας παραμένει αινιγματική, βλ. Α. Κ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Ανατολίζουσα βασιλικαί της Λακωνίας, *ΕΕΒΣ* 4 (1927) 347 εικ. 10. Στο τέλος του 10ου με αρχές του 11ου αιώνα χρονολογείται και ο ναός που ανασκάφηκε σε οικόπεδο της οδού Τριακοσίων, στη Σπάρτη, βλ. ΜΠΑΚΟΥΡΟΥ, Σπάρτη. Οδός Τριακοσίων (βλ. σημ. 34), 116-117. Ορισμένα αρχαϊκά στοιχεία του ναού της Χρυσαφίτισσας, λίγο έξω από τη Χρυσάφα, όπως η αμελής τοιχοποιία, οι ημικυκλικές αψίδες και ο κυλινδρικός τρούλος, έχουν οδηγήσει στη ένταξη της πρώτης φάσης του μνημείου στο τέλος του 11ου αιώνα, βλ. ALBANI, *Panagia Chrysaphitissa-Kirche* (βλ. σημ. 30), 17-29, 108-109.

95. ΚΑΡΡΑΣ, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 147-186' Ο ΙΔΙΟΣ, Hagia Paraskevi at Trikorfo, 66-68.

96. ΚΑΡΡΑΣ, Hagia Paraskevi at Trikorfo, 66, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

είχε και το ιεραποστολικό έργο του οσίου Νίκωνα του Μετανοείτε, ο οποίος με τις περιοδείες του στην Πελοπόννησο μετά το 969 και κυρίως με την εγκατάστασή του στη Λακεδαίμονα το 975 –όπου και έζησε μέχρι το θάνατό του το 998 ή κατ' άλλους το 1005– συνέβαλε στην ενίσχυση του Χριστιανισμού στην περιοχή, πρωταγωνιστώντας ο ίδιος στην ανέγερση νέων εκκλησιών⁹⁷.

Ειδικότερη σχέση διαπιστώνεται μεταξύ της εξεταζόμενης εκκλησίας και πέντε πελοποννησιακών σταυροειδών εγγεγραμμένων ναών, της ίδιας παραλλαγής. Αναφερόμαστε στην Παλαιοπαναγιά Σελασίας⁹⁸, στους ερειπωμένους ναούς Κλησα-Πόρτη και Κλησα-Κούκιε Αρχαίας Μεσσηνίας⁹⁹, στον ναό του Ταξιάρχη μεσσηνιακής Πολίχνης¹⁰⁰ και στην Αγία Παρασκευή Τρικόρφου¹⁰¹, κτήρια με τα οποία η εκκλησία του λακωνικού ρέματος μοιράζεται πολλά μορφολογικά και κατασκευαστικά χαρακτηριστικά.

Τα στοιχεία αυτά, παρόλο που δεν αρκούν για να τεκμηριώσουν την απόδοση των έξι προαναφερθέντων μοραΐτικων μνημείων στη δράση του ίδιου οικοδομικού συνεργείου, αποτελούν ισχυρή ένδειξη της ύπαρξης ενός τοπικού αρχιτεκτονικού ιδιώματος, που, τόσο τυπολογικά όσο και μορφολογικά, διατηρεί χαλαρούς δεσμούς με την ήδη δεσπόζουσα στην νότια Ελλάδα λεγόμενη «ελλαδική σχολή»¹⁰². Τα γηγενή οικοδομικά συνεργεία, με ελάχιστες εξαιρέσεις¹⁰³, φαίνεται ότι

97. Βλ. τις παρακάτω μελέτες στον τόμο, *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο* (βλ. σημ. 34), όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία για το ιεραποστολικό έργο του Νίκωνα στην Πελοπόννησο: Μ. ΓΕΡΟΥΜΑΤΟΥ, *Πελοποννησιακές μονές και εξουσία* (10ος-11ος αι.), 37-53· Ο. ΛΑΜΨΙΔΗΣ, *Αποστολικός κηρυγματικός μοναχισμός*. (Η δράση του οσίου Νίκωνα του Μετανοείτε), 17-27· Ν. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, *Όψιμη ιεραποστολή στη Λακωνία*, 29-35.

98. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Μνημεία Λακωνικής*, 1-2, πίν. Α΄ ΚΑΡΡΑΣ, *Hagia Paraskevi at Trikorfo*, 64.

99. Για τους ναούς αυτούς, βλ. παραπάνω, σ. 274 σημ. 38 της παρούσας μελέτης.

100. ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ, *Ναοί Μεσσηνίας* (βλ. σημ. 9), 73-97, ειγ. 66-67.

101. ΚΑΡΡΑΣ, *Hagia Paraskevi at Trikorfo*, 58-73.

102. Για τη λεγόμενη «ελλαδική σχολή» βασικό παραμένει το έργο του MILLET, *L'école grecque* (βλ. σημ. 10). Βλ. επίσης ΜΠΟΥΡΑΣ – ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία* (βλ. σημ. 10), 380-521.

103. Με εξαίρεση μια διευρυμένη ομάδα μνημείων του 11ου και κυρίως του 12ου αιώνα στη χερσόνησο της Μάνης, στα οποία αναγνωρίζονται αφομοιωμένα στοιχεία της λεγόμενης «ελλαδικής σχολής», οι περιπτώσεις εκκλησιών στην υπόλοιπη Λακωνία, στις οποίες υιοθετούνται ανάλογα χαρακτηριστικά, είναι ευάριθμες, βλ. λ.χ. τον ναό του

παραμένον προσκολλημένα σε όλη τη διάρκεια του 11ου αιώνα, ίσως και αργότερα, στο μορφικό λεξιλόγιο της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής των λεγόμενων «μεταβατικών χρόνων»¹⁰⁴, στο πλαίσιο ενός τοπικού συντηρητισμού. Μορφολογική και κατασκευαστική συνάφεια με τους παραπάνω ναούς παρουσιάζουν και οι υπόλοιπες, ερειπωμένες ως επί το πλείστον, εκκλησίες της μεσσηνιακής ενδοχώρας που επισημάνθηκαν πρόσφατα, η χρονολόγηση των οποίων στο δεύτερο μισό του 10ου ή στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα φαίνεται βάσιμη¹⁰⁵.

Ο ακριβής προσδιορισμός του χρόνου ανέγερσης του Αγίου Νικολάου στο ρέμα του Σωφρόνη αποτελεί εγχείρημα δύσκολο, λόγω των τυπολογικών και των μορφολογικών του ιδιοτυπιών από τη μια, και της απουσίας επιγραφικών ή ανασκαφικών δεδομένων από την άλλη. Βάσει της ανάλυσης που προηγήθηκε θα προτείναμε ένα ευρύ χρονικό πλαίσιο για το μνημείο, από τα μέσα του 11ου έως και τις αρχές του 12ου αιώνα. Μια τέτοια ένταξη συνάδει και με την εφαρμοσμένη στον Άγιο Νικόλαο παραλλαγή σταυροειδούς εγγεγραμμένου, όλα τα γνωστά παραδείγματα της οποίας στην Πελοπόννησο τοποθετούνται με σχετική ασφάλεια στην περίοδο πριν από το 1200, κυρίως μεταξύ 10ου και 11ου αιώνα¹⁰⁶. Η συγκεκριμένη ένταξη ερείδεται και στην αποτίμηση των δεδομένων που προσφέρει η εξέταση των σωζόμενων τοιχογραφιών του ναού, το πρώτο στρώμα των οποίων φαίνεται ότι ανάγεται σε εποχή προγενέστερη

Αγίου Νικολάου στην Καλλονή (πρ. Πέρπενη) (ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Ελλαδική ναοδομία*, 168-169), τον Προφήτη Ηλία Κονιδίτσας (ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Άγνωστος βυζαντινός ναός [βλ. σημ. 17], 88-94) και τον Άγιο Γεώργιο κοντά στη Σκάλα (HAYER, Saint-Georges près de Skala [βλ. σημ. 33], 265-286).

104. Για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική από το τέλος του 8ου έως και τα μέσα του 10ου αιώνα, ο Π. Βοκοτόπουλος έχει εισηγηθεί τη χρήση του όρου «προελλαδική σχολή», μιας και υπήρξε ο προάγγελος της λαμπρής οικοδομικής δραστηριότητας που σημειώνεται στη νότια Ελλάδα κατά τον 11ο και 12ο αιώνα, γνωστής στη βιβλιογραφία με τον όρο «ελλαδική σχολή», βλ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική* (βλ. σημ. 9), 205.

105. ΚΑΡΡΑΣ, Hagia Paraskevi at Trikorfo, 66-68, 67 ειμ. 11' Ο ΙΔΙΟΣ, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία* (βλ. σημ. 44), 150-168. Μορφολογικές ομοιότητες με τα μνημεία της Μεσσηνίας του 10ου-11ου αιώνα παρουσιάζει και η εκκλησία της Αγίας Ειρήνης που διερευνήθηκε ανασκαφικά στον Ριγανόκαμπο Πατρών, βλ. Α. Γ. ΜΟΥΤΖΑΛΗ, *Αγία Ειρήνη Ριγανόκαμπου Πατρών*, στο: *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο* (βλ. σημ. 34), 131-145, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία για το μνημείο.

106. ΚΑΡΡΑΣ, Hagia Paraskevi at Trikorfo, 64.

του 1200. Ως εκ τούτου, η ερειπωμένη εκκλησία του Αγίου Νικολάου, κτήριο απλοϊκό, χωρίς ιδιαίτερες προθέσεις, κτισμένο μάλλον από μαστόρους περιορισμένων δυνατοτήτων, αποτελεί πολύτιμη μαρτυρία για την εκκλησιαστική αρχιτεκτονική της Λακωνίας κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους, εποχή περιορισμένης ναοδομικής παραγωγής στην εύφορη κοιλάδα του Ευρώτα¹⁰⁷. Το μνημείο αποκτά μεγαλύτερο ενδιαφέρον και για έναν πρόσθετο λόγο: φαίνεται ότι αποτελεί ένα από τα αρχαιότερα μοναστικά καθιδρύματα του ρέματος του Σωφρόνη.

Δ. Επίμετρο

Μία σύντομη επισκόπηση του μνημειακού αποθέματος της ευρύτερης περιοχής αποκαλύπτει ότι στις υπώρειες του Μονοδενδρίου του Βασσαρά, που ριζώνονται στα ανατολικά και νότια από τον χεμίαρρο του Σωφρόνη και στα δυτικά από την Κελεφίνα, καθώς επίσης και στους εύφορους λόφους που πλαισιώνουν τα ρέματα, σώζονται αμέτρητα ή ερειπωμένα περί τα 15 μνημεία (Εικ. 1) βυζαντινών χρόνων¹⁰⁸. Κατηφορίζοντας κανείς το φαράγγι των Μονοδενδρίων από το ύψος του εξεταζόμενου ναού συναντά, σε ένα από τα πολλά σπηλαιώματα που σχηματίζονται στη δεξιά όχθη του Σωφρόνη, μία μικρή οχυρή εγκατάσταση¹⁰⁹ και, λίγο πιο κάτω, ένα πολυώροφο ασκητήριο, γνωστό στους γηγενείς με την επωνυμία Καταφύγι ή Κρυφό Σχολειό (Εικ. 32), για το οποίο έχει ήδη γίνει λόγος¹¹⁰. Χαμηλότερα, και πάλι στη δεξιά όχθη του χεμάρρου, σώζονται τα

107. Βλ. παραπάνω, σ. 287 σημ. 94 της παρούσας μελέτης.

108. Απαριθμούμε εδώ μόνο τα εκκλησιαστικά μνημεία –ναούς και ασκητήρια– και όχι άλλου είδους κτηριακά κατάλοιπα –μύλους, αλώνια– λείψανα των οποίων σώζονται σε αρκετά σημεία. Σε τμήμα της περιοχής αυτής έχει πραγματοποιηθεί επιφανειακή έρευνα από την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή, βλ. ARMSTRONG, *The Survey Area* (βλ. σημ. 4), 339-402.

109. Το μνημείο παραμένει ανεξερεύνητο, ως εκ τούτου, η ταύτισή του με ασκητήριο, αν και πιθανή, δεν μπορεί να θεωρηθεί βέβαιη.

110. Βλ. παραπάνω, σ. 257 της παρούσας μελέτης. Αυτό το μοναδικής σπουδαιότητας ασκητήριο παραμένει αδημοσίευτο. Ο κύριος πυρήνας του είναι τετραώροφος, ενώ τα ενδιάμεσα πατώματα έχουν καταρρεύσει. Στον τελευταίο όροφο διαμορφώνεται παρεκκλήσι, η κρεμάμενη αψίδα του οποίου στηρίζεται εξωτερικά σε κιλλίβαντες, λύση γνώριμη σε μνημεία του Μυστρά. Όψιμη χρονολόγηση, μάλλον στον 14ο αιώνα, υποδεικνύουν και οι γραπτές απομιμήσεις ενός πιο επιμελημένου συστήματος τοιχοποιίας επί του εξωτερικού επιχρίσματος του παρεκκλησίου.

κτηριακά κατάλοιπα του Παλιομονάστηρου των Αγίων Τεσσαράκοντα (Εικ. 33-34), με το καθολικό του, την τράπεζα και λείψανα κελιών¹¹¹. Πάνω από αυτό, στο ίδιο βραχώδες έξαρμα, προβάλλει σχεδόν ανέπαφο το ασηκλήριο του Προδρόμου (Εικ. 35-38) με μικρότερα κτίσματα περιμετρικά του¹¹² και, ελάχιστα ανατολικότερα, ο ταφικός ναΐσκος της Ανάληψης¹¹³ (Εικ. 39-40). Στη συνέχεια, μετά την έξοδο από το φαράγγι των Μονοδενδρίων, πολύ κοντά στο σημείο που συμβάλλουν το ρέμα του Σωφρόνη με την Κελεφίνα, διακρίνονται καλυμμένα από πυκνή βλάστηση τα κτηριακά κατάλοιπα του συγκροτήματος της Κτητόρισσας ή Χτόριζας¹¹⁴ (Εικ. 41-42) και ένα ερειπωμένο κτίσμα στη θέση Άι

111. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παλιομονάστηρο Αγίων Σαράντα (βλ. σημ. 2), 115-129 ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Χελιδοβούνι Λακωνίας (βλ. σημ. 2), 111-112 SHIPLEY, Site Catalogue (βλ. σημ. 6), 380 αρ. L4001 ARMSTRONG, The Survey Area, 356. Για τις επιγραφές του Παλιομονάστηρου, βλ. επίσης D. FEISSEL – A. PHILIPPIDIS-BRAAT, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance, III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra), TM 9 (1985) 324-326 αρ. 64-65 GR. SHIPLEY, The Epigraphic Material, στο: *The Laconia Survey*, τ. 2 (βλ. σημ. 6), 226-227 αρ. 27-28. Το Παλιομονάστηρο με τα ασηκλήριά του μνημονεύονται ως ερειπωμένα ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα, βλ. W. M. LEAKE, *Travels in the Morea*, τ. 2, London 1830, 520 (Amsterdam 1968).

112. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα* (βλ. σημ. 6), 20' ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παλιομονάστηρο Αγίων Σαράντα, 129-137 Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Ο Μελισμός. Οι συλλειτουργούντες ιεράρχες και οι άγγελοι-διάκονοι μπροστά στην αγία τράπεζα με τα τίμια δώρα ή τον ευχαριστιακό Χριστό* [Βυζαντινά Μνημεία 14], Θεσσαλονίκη 2008, 179-180 αρ. 30.

113. Αδημοσίετος ναΐσκος με τοιχογραφίες που μπορούν να αποδοθούν βάσει τεχνολογικών κριτηρίων στον χρωστήρα του Κωνσταντίνου Μανασσή. Η αρχική του αφιέρωση παραμένει άγνωστη. Η σημερινή ονομασία του οφείλεται μάλλον στην παράσταση Ανάληψης που διακοσμεί την οροφή του, η οποία παρά την αποσπασματική κατάσταση διατήρησής της, σώζεται σε άριστη κατάσταση. Για απλή αναφορά του μνημείου, βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα*, 20' SHIPLEY, Site Catalogue, 380 αρ. L4001.

114. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Χελιδοβούνι Λακωνίας, 106 σημ. 2' SHIPLEY, Site Catalogue, 370-372 αρ. K247, 371 ειμ. 24.32. Βλ. επίσης ARMSTRONG, The Survey Area, 355-356, όπου τα κτηριακά κατάλοιπα της Κτητόρισσας ταυτίζονται με οικιστική εγκατάσταση, τίποτα όμως δεν μπορεί να αποκλείσει το ενδεχόμενο να πρόκειται, τουλάχιστον στην αρχική του φάση, για ένα μικρό μοναστηριακό συγκρότημα. Η Κτητόρισσα αναφέρεται σε αφιερωτικό έγγραφο του μητροπολίτη Μονεμβασίας Γεννάδιου προς τη μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα, του έτους 1592, βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα*, 70.

Νικολάκης, ενδεχομένως ό,τι απέμεινε από κάποια ομώνυμη εκκλησία¹¹⁵. Μερικές εκατοντάδες μέτρα πάνω από τη συμβολή των ρεμάτων, στη δεξιά όχθη της Κελεφίνας, κοντά στη θέση Ποταμιά, στέκουν ακόμη τα ερείπια του ναού της Παλαιοπαναγιάς¹¹⁶ (Εικ. 43-44). Ένα περίπου χιλιόμετρο βορειότερα βρίσκονται η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου¹¹⁷ (Εικ. 45-46) και δύο ερειπωμένα ναύδρια, του Σωτήρα¹¹⁸ και του Προφήτη Ηλία¹¹⁹. Τέλος, στην ευρύτερη περιοχή του χωριού Θεολόγος, στη θέση Αχραγιάς, διατηρείται ανέπαφος ο εντυπωσιακός ναός του Αγίου Νικολάου¹²⁰ (Εικ.

115. Αδημοσίευτο.

116. Α. ΞΥΤΟΠΟΥΛΟΣ, Τοιχογραφία και επιγραφαί της Παλαιοπαναγιάς, *Μαλεβός* 3 (1923) 79-80' Α. Κ. ΟΡΑΛΑΝΔΟΣ, Παλαιοπαναγιά, *Μαλεβός* 3 (1923) 47-49' ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Χελιδοβούνι Λακωνίας, 112' ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παλιομονάστηρο Αγίων Σαράντα, 119 σημ. 13. Για την αποτοιχισμένη τοιχογραφία της Κοίμησης, η οποία εκτίθεται σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών, βλ. *Η βυζαντινή τέχνη – Τέχνη ευρωπαϊκή. 9η Έκθεση Συμβουλίου Ευρώπης. Ζάππειον Μέγαρον*, Αθήνα 1964, 179-180 αρ. 144 (Π. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ) Π. Α. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Παρατηρήσεις στην τοιχογραφία της Κοιμήσεως της Θεοτόκου από την Παλαιοπαναγιά Λακωνίας, *Πελοποννησιακά* 22 (1996-1997), 207-220' Σ. ΚΑΛΟΠΣΗ-ΒΕΡΤΗ, Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής περί το 1300 στον ελλαδικό και νησιωτικό χώρο (εκτός από τη Μακεδονία), στο: *Ο Μανουήλ Πανσέληνος και η εποχή του*, έκδ. Λ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Το Βυζάντιο Σήμερα 3], Αθήνα 1999, 71, πίν. Β'. Βλ. επίσης, *Ο κόσμος του Βυζαντινού Μουσείου*, Αθήνα 2004, 116-117 αρ. 93 (ΑΝ. ΚΑΤΣΕΛΑΚΗ), όπου αναφέρεται λανθασμένα ότι η παράσταση της Κοίμησης χρονολογείται ακριβώς με επιγραφή στο έτος 1305. Χρονολογία (1304/05) αναγράφεται μόνο στην κτητορική επιγραφή του γειτονικού Παλιομονάστηρου των Αγίων Τεσσαράκοντα, έργο επίσης του Κωνσταντίνου Μανασσή. Για την επιγραφή της Παλαιοπαναγιάς, βλ. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, *Inscriptions du Péloponnèse*, 326-327 αρ. 66' ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παλιομονάστηρο Αγίων Σαράντα, 119 σημ. 13.

117. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Από τα χριστιανικά μνημεία της Λακωνίας, *ΑΕ* 1994, 19-23, 20-21 εικ. 1-3 (ανατύπωση στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Μάνη και Λακωνία*, τ. 4 [βλ. σημ. 2], 373-377, 374-375 εικ. 1-3) Ο ΙΔΙΟΣ, Χρονολόγηση βυζαντινών τοιχογραφιών της νότιας Πελοποννήσου από συγκρίσεις με χρονολογημένες βυζαντινές τοιχογραφίες της Σερβίας, στο: *Βυζάντιο και Σερβία κατά τον ΙΔ' αιώνα*, έκδ. ΕΥ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ – Δ. ΔΙΑΛΕΤΗ [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Διεθνή Συμπόσια 3], Αθήνα 1996, 340-341, εικ. 85 (ανατύπωση στο: Ο ΙΔΙΟΣ, *Μάνη και Λακωνία*, τ. 4 [βλ. σημ. 2], 457-458, 464 εικ. 85) ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗ, *Ο Μελισμός*, 211 αρ. 178.

118. Αδημοσίευτος.

119. Αδημοσίευτος.

120. Ν. Β. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, *Βυζαντινά τοιχογραφία της Μέσα Μάνης*, Αθήνα 1964, 76 σημ. Γ' Ο ΙΔΙΟΣ, Χριστιανικά μνημεία Λακωνίας, 23-30 και εικ. 4-12' Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ο διάκοσμος του τρούλου των ναών της παλαιολόγειας περιόδου στη Βαλκανική*

47-51) και λίγο πιο πάνω, στη δεξιά όχθη της Κελεφίνας, ένας ερειπωμένος ασκεπής ναΐσκος, που οι ντόπιοι ονομάζουν Κάτω Άι Γιάννης (Εικ. 52)· τον νότιο τοίχο του κοσμεί εντυπωσιακή παράσταση όρθιας Παναγίας βρεφοκρατούσας, στον τύπο της Κυριώτισσας (Εικ. 53), μάλλον του 13^{ου} αιώνα¹²¹. Τη μνημειακή τοπογραφία της περιοχής συμπληρώνουν το νεότερο μοναστήρι των Αγίων Τεσσαράκοντα με τον κοιμητηριακό του ναό, αφιερωμένο στους αγίους Πάντες¹²², και μια ομάδα ναών των μεταβυζαντινών χρόνων, ιστάμενων ή ερειπωμένων, ο ακριβής χρόνος ίδρυσης των οποίων παραμένει αβέβαιος¹²³.

χερσόνησο και την Κύπρο [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας 213], Αθήνα 2001, 14 αρ. 25, 47-48, 317-318, πίν. 52-54' Σ. ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, Τεχνοτροπικές παρατηρήσεις στο γραπτό διάκοσμο του Αγίου Νικολάου Αχραγιά Λακωνίας, ΔΧΑΕ περ. Δ' 27 (2006) 181-192. Βλ. επίσης SHIPLEY, Site Catalogue, 348 αρ. G182, όπου παραδόξως ο ναός χρονολογείται στον 17ο αιώνα, 349 εικ. 24.20, 350 εικ. 24.21.

121. Ο ναΐσκος παραμένει, εξ όσων γνωρίζω, αδημοσίευτος. Η συνοδευτική επιγραφή της παράστασης, μοιρασμένη εκατέρωθεν της κεφαλής της Θεοτόκου, έχει ως εξής: Μ(ήτη) ρ/Θ(εο)ϛ/ή/[Κα]/μα/ρη/ό/τη/σσα. Για τον εικονογραφικό τύπο της Κυριώτισσας, βλ. Μ. ΤΑΤΙĆ-DJURIĆ, L'icône de Kyriotissa, στο: *Actes du XVe Congrès international d'études byzantines*, Athènes, Septembre 1976, τ. 2 Β. *Art et archéologie. Communications*, Athènes 1981, 759-786.

122. Για το νεότερο μοναστήρι των Αγίων Τεσσαράκοντα, βλ. παραπάνω, σ. 256 σημ. 2 της παρούσας μελέτης. Για τις επιγραφές που σώζονται σε διάφορα κτίσματα της μονής, βλ. SHIPLEY, *The Epigraphic Material*, 227-232.

123. Δυτικά της νεότερης μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα, στη Χατζαρόραχη, βρίσκονται ο Άγιος Γεώργιος, η Αγία Βαρβάρα και ο Προφήτης Ηλίας. Λίγο νοτιότερα του τελευταίου στέκουν τα ερείπια του Αγίου Γεωργίου Τσάκωνα. Στην ευρύτερη περιοχή του χωριού Θεολόγος, κοντά στη θέση Ποταμιά, σώζεται ανακαινισμένος ο ναΐσκος του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Ο Άγιος Γεώργιος της Χατζαρόραχης, η Αγία Βαρβάρα και ο Προφήτης Ηλίας θα μπορούσαν να ταυτιστούν με τα αναφερόμενα μετόχια της μονής στην απογραφή της Β' Βενετοκρατίας, βλ. ΜΙΧΑΛΑΓΑ, *Συμβολή* (βλ. σημ. 8), 404. Ο Προφήτης Ηλίας μνημονεύεται και στο σιγίλιο του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμία Β' του Τρανού (1592), με το οποίο επικυρώνεται η αναγνώριση της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα ως σταυροπηγιακής. Στο ίδιο έγγραφο μνημονεύεται ως μετόχι της μονής και ο Άγιος Γεώργιος Τσάκωνα, ενώ γίνεται λόγος και για μια ακόμη εκκλησία, αφιερωμένη στον Σωτήρα, που δεν αποκλείεται να βρισκόταν στην ομώνυμη θέση, νοτιοανατολικά της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα, πολύ κοντά στο σημερινό λατομείο, βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα*, 42.

Από τα μνημεία που προαναφέρθηκαν, μόνο ο υπό εξέταση ναός και η μεγάλη ερειπωμένη εκκλησία του συγκροτήματος της Κτητόρισσας¹²⁴ ανάγονται στη μέση βυζαντινή εποχή, ενώ τα περισσότερα φαίνεται ότι ιδρύονται μετά το 1200. Ο Άγιος Νικόλαος στο ρέμα του Σωφρόνη, η Κτητόρισα¹²⁵, η Παλαιοπαναγιά¹²⁶ και ο Άγιος Νικόλαος στον Αχραγιά¹²⁷ είναι μεσαίων διαστάσεων τρουλαίοι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί. Η ταύτισή τους με καθολικά μικρών μονών, παρά τις δυσκολίες του εγχειρήματος¹²⁸, δεν φαίνεται αβάσιμη, ενώ για ορισμένα εξ αυτών τεκμηριώνεται και από τα λιγοστά –μεταγενέστερα είναι αλήθεια– ιστορικά στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας¹²⁹. Μικρότερων διαστάσεων, αν και βεβαιωμένα καθολικά μοναστηριών, υπήρξαν ο

124. Η επιφανειακή κεραμική στη συγκεκριμένη θέση παρέχει ενδείξεις για πρόωμη χρονολόγηση της εγκατάστασης, μεταξύ 10ου και 11ου αιώνα, βλ. SHIPLEY, Site Catalogue, 370-372 αρ. K247.

125. Πρόκειται για σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό, μάλλον της παραλλαγής με συνεπτυγμένο δυτικό σκέλος, κάτι που ωστόσο για να επαληθευτεί χρειάζεται η διεξαγωγή στο μνημείο ειδικής έρευνας, αφού προηγουμένως καθαριστεί από την οργιώδη βλάστηση που σήμερα το καλύπτει. Για μία σκαριφηματική κάτοψη του ναού, βλ. SHIPLEY, Site Catalogue, 371 εικ. 24.32.

126. Πρόκειται για δίστυλο ναό, οι δυτικοί πεσσοί του οποίου ήταν μαρμάρινοι μονολιθικοί, πιθανότατα spolia. Ο βορειοδυτικός σώζεται ακόμα μέσα στα ερείπια της πεσμένης ανωδομής του κτηρίου, το οποίο σημειωτέον κατέρρευσε στο τέλος της δεκαετίας του 1960.

127. Ο Δρανδάκης χαρακτηρίζει τον ναό απλό τετράστυλο σταυροειδή εγγεγραμμένο, βλ. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικά μνημεία Λακωνίας, 23, 25 εικ. 5. Ωστόσο, ο τρούλος στηρίζεται στα ανατολικά στους τοίχους που διαχωρίζουν τους χώρους του ιερού βήματος και στα δυτικά σε κτιστούς πεσσούς ορθογώνιας κάτοψης, λύση που υπαγορεύει την υπαγωγή του μνημείου στην κατηγορία των δίστυλων σταυροειδών εγγεγραμμένο με τρούλο.

128. Για τη δυσκολία ταύτισης μιας εκκλησίας με καθολικό μονής, όταν απουσιάζουν τα σχετικά ιστορικά στοιχεία, βλ. ST. HILL, When is a Monastery not a Monastery?, στο: *The Theotokos Evergetis and Eleventh-Century Monasticism* (= Papers of the Third Belfast Byzantine International Colloquium, Co. Down 1-4 May 1992), έκδ. M. MULLETT – A. KIRBY [Belfast Byzantine Texts and Translations 6.1], Belfast 1994, 137-145, όπου δίνεται έμφαση σε ορισμένα παραδείγματα της παλαιοχριστιανικής εποχής.

129. Η Παλαιοπαναγιά μνημονεύεται στις αρχές του 17ου αιώνα ως επανδρωμένο μοναστήρι, που επιδίωξε και πέτυχε την εξάρτησή του από τη σπουδαιότερη μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα, βλ. παραπάνω, σ. 258 σημ. 8 της παρούσας μελέτης.

σπηλαιώδης ναός του Παλιομονάστηρου των Αγίων Τεσσαράκοντα¹³⁰ και η εκκλησία του Αγίου Δημητρίου κοντά στην Παλαιοπαναγιά¹³¹. Έτσι, με τα σημερινά δεδομένα στην ευρύτερη περιοχή της Κελεφίνας και του Σωφρόνη διαπιστώνεται με σχετική βεβαιότητα η ύπαρξη έξι μικρών μοναστηριών, κοντά στα οποία φαίνεται ότι λειτουργούσαν μικρότερα, μάλλον δορυφορικά ασκητήρια, όπου οι πιο δόκιμοι μοναχοί είχαν τη δυνατότητα να επιδοθούν και σε απαιτητικότερες μορφές άθλησης, όπως ο εγκλεισμός και ο αναχωρητισμός¹³².

Από την ενασχόλησή μου τα τελευταία χρόνια με τη μεσαιωνική τοπογραφία των δύο επιβλητικών οροσειρών της ανατολικής και νότιας Πελοποννήσου –του Πάρωνα και του Ταύγετου– δεν έχω υπόψη μου ανάλογη συγκέντρωση, σε τόσο μικρή απόσταση, βυζαντινών ασκητηρίων και ναών που με σχετική βεβαιότητα να μπορούν να θεωρηθούν μοναστηριακοί. Πρόκειται για μνημειακό σύνολο ασφαλώς πιο εντυπωσιακό από τα εντοπισμένα κτηριακά κατάλοιπα του μοναδικού γνωστού μοναστικού κέντρου στον Μοριά, βόρεια του κάστρου του Αγιονορίου¹³³.

130. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παλιομονάστηρο Αγίων Σαράντα, 115-129.

131. Για την αφιερωτική πράξη μετοχιακής εξάρτησης της μικρής μονής του Αγίου Δημητρίου από το σπουδαιότερο μοναστήρι των Αγίων Τεσσαράκοντα, βλ. παραπάνω, σ. 258 σημ. 8 της παρούσας μελέτης.

132. Για τις τρεις μορφές βυζαντινού μοναχισμού –ερημικός, λαυρωτικός και κοινοβιακός–, βλ. D. ΡΑΡΑΧΡΥΣΣΑΝΘΟΥ, *La vie monastique dans les campagnes byzantines du VIIIe au XIe siècle*, *Byzantion* 43 (1973) 158-180.

133. Μ. Σ. ΚΟΡΩΣΗΣ, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους* [Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών 159], Αθήνα 1981, 363-368. Βλ. επίσης Ν. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ – Β. ΚΑΤΣΑΡΟΣ, *Βυζαντινά και μεταβυζαντινά μνημεία Αγιονορίου*, *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1987-1988) 233-252· Μ. Σ. ΚΟΡΩΣΗΣ, *Ιστορικά και τοπογραφικά προβλήματα της περιοχής*, *Ιστοριογεωγραφικά* 2 (1987-1988) 219-226. Για περιπτώσεις μεμονωμένων μεσοβυζαντινών μνημείων που ενδεχομένως υπήρξαν καθολικά μοναστηριών, βλ. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΒΕ/ΕΙΕ, *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο*, στο: *Τάσεις του ορθόδοξου μοναχισμού, 9ος-20ος αιώνας*. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου που διοργανώθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος «Οι δρόμοι του ορθόδοξου μοναχισμού: Πορευθέντες μάθετε», Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου – 2 Οκτωβρίου 1994 [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Το Βυζάντιο Σήμερα 1], Αθήνα 1996, 77-107· Α. Ι. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, *Ο μοναχισμός στην Αχαΐα κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο: συνθήκες εξάπλωσης και ανάπτυξης*, στο: *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο* (βλ. σημ. 34), 87-112. Για τον ασκητισμό στην Πελοπόννησο, βλ. Η ΙΔΙΑ, *Ο ασκητισμός στην Πελοπόννησο κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο*, Αθήνα 1994.

Δεν θα ήταν, λοιπόν, παρακινδυνευμένο να κάνει κανείς λόγο για μια μικρή μοναστική κοινότητα, που δεν διέθετε την αίγλη των φημισμένων μοναστικών κέντρων της μέσης και της ύστερης βυζαντινής εποχής¹³⁴, φαίνεται όμως ότι κάλυπτε τις πνευματικές ανησυχίες του γηγενούς πληθυσμού¹³⁵.

Οι μοναχοί και οι ασκητές του Μεσαίωνα επέλεξαν, καθώς φαίνεται, τη θέση ίδρυσης ενός ασκητηρίου ή μοναστηριού με βάση τη σχετική ασφάλεια της περιοχής, τη δυνατότητα για επικοινωνία και την πνευματικότητα του τόπου¹³⁶, κριτήρια που πληρούνται και με το παραπάνω στην περίπτωση των κλιτύων του Μονοδενδρίου του Βασ-

134. Το Λάτρος στη βορειοδυτική Μικρά Ασία (Th. WIEGAND, *Der Latmos* [Milet: Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899 III,1], Berlin 1913 Π. Α. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Λάτρος, *ΕΕΒΣ* 35 (1966-1967) 69-106), ο Όλυμπος της Βιθυνίας (B. MENTHON, *Une terre de légendes: L'Olympe de Bithynie. Ses saints, ses couvents, ses sites*, Paris 1935 *ODB*, τ. 3, λήμμα Olympos, Mount [A.-M. TALBOT]), το Άγιον Όρος (*ODB*, τ. 1, λήμμα Athos, Mount [A.-M. TALBOT - A. KAZHDAN]), το Παπίκιον Όρος στη Θράκη (N. ΖΗΚΟΣ, *Παπίκιον Όρος*, χ.τ. 2001), το όρος των Κελλίων στη Θεσσαλία και το μικρό μοναστικό κέντρο της Βαράσοβας στη δυτική Στερεά Ελλάδα. Για τα σημαντικότερα μοναστικά κέντρα, βλ. κυρίως R. JANIN, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins. (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)* [Géographie ecclésiastique de l'empire byzantin 2], Paris 1975 A.-M. TALBOT, *Les saintes montagnes à Byzance*, στο: *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident. Études comparées*, έκδ. M. KAPLAN [Byzantina Sorbonensia 18], Paris 2001, 263-275.

135. Κάτι ανάλογο συνέβαινε, μάλλον, και στην ευρύτερη περιοχή γύρω από τη μονή του Οσίου Μελετίου, όπως μαρτυρεί ο σωζόμενος αριθμός μικρών εκκλησιών -των λεγόμενων παραλαύριων- εξαρτώμενων από το βασικό μοναστήρι, βλ. ΟΡΑΝΔΟΣ, Η μονή του Οσίου Μελετίου (βλ. σημ. 22), 34-118' Δ. ΖΙΡΩ, Η εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, παραλαύριο της μονής Οσίου Μελετίου, *ΑΕ* 1981, Αρχαιολογικά Χρονικά, 86-90, πίν. ΚΓ', ΚΔ' P. ARMSTRONG - A. KIRBY, Text and Stone: Evergetis, Christodoulos and Meletios, στο: *The Theotokos Evergetis and Eleventh-Century Monasticism* (βλ. σημ. 128), 152-161. Πυκνή διάταξη μοναστηριακών συγκροτημάτων παρατηρείται και στο φαράγγι του Λούσιου, στην Αρκαδία, τα περισσότερα όμως χρονολογούνται στην εποχή της Τουρκοκρατίας, βλ. Κ. Π. ΔΙΑΜΑΝΤΗ - ΕΥ. Ν. ΠΑΝΤΟΥ, *Τα μοναστήρια στο φαράγγι του Λούσιου ποταμού στην Αρκαδία*, Αθήνα 2006.

136. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΒΕ/ΕΙΕ, Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 101. Βλ. επίσης M. KAPLAN, Le choix du lieu saint d'après certaines sources hagiographiques byzantines, στο: *Le sacré et son inscription dans l'espace à Byzance et en Occident* (βλ. σημ. 134), 183-198' A.-M. TALBOT, Founders' Choices: Monastery Site Selection in Byzantium, στο: *Founders and Refounders of Byzantine Monasteries* (βλ. σημ. 23), 43-62.

σαρά και των γύρω περιοχών τους. Τα γάργαρα νερά της Κελεφίνας και του Σωφρόνη εξασφάλιζαν σε αφθονία το πολυτιμότερο αγαθό για την επιβίωση των μοναχών, ενώ ταυτόχρονα διευκόλυναν την αγροτική δραστηριότητα στα εύφορα υψώματα που περιβάλλουν τα ρέματα. Η ελαιοκομία και η κτηνοτροφία (Εικ. 47), βασικοί τομείς της τοπικής οικονομίας έως τις μέρες μας¹³⁷, θα αποτελούσαν και τότε μία από τις κύριες οικονομικές δραστηριότητες των μοναχών. Την ίδια στιγμή, το ειδυλλιακής ομορφιάς στενό φαράγγι των Μονοδενδρίων συνιστά ιδανικό τόπο για την ανάπτυξη του αναχωρητισμού. Η μικρή απόσταση που το χωρίζει από τη Λακεδαίμονα (Εικ. 1), σημαντική πόλη της μέσης βυζαντινής εποχής, και τον Μυστρά που τη διαδέχτηκε λίγο μετά το 1262, ασφαλώς θα λειτουργούσε ευεργετικά για τα μικρά μοναστήρια της περιοχής.

Με βάση τα πορίσματα της σχετικής έρευνας του Προγράμματος Ιστορικής Γεωγραφίας του Ινστιτούτου Βυζαντινών Ερευνών του Ε.Ι.Ε., ο χαρακτήρας του μοναχισμού στην Πελοπόννησο –τουλάχιστον κατά τη μέση βυζαντινή εποχή– είναι κυρίως κοινοβιακός, όπως μαρτυρούν οι φιλολογικές πηγές και ο αριθμός των εντοπισμένων εκκλησιών που έχουν θεωρηθεί μοναστηριακές¹³⁸. Η περίπτωση των εντοπισμένων μνημείων του Σωφρόνη και της Κελεφίνας, δεν φαίνεται να αντιβαίνει στη διαπίστωση αυτή, αν και η ύπαρξη ασκητηρίων σε μικρή απόσταση από τα καθολικά αφενός, και η απουσία μεγάλων κτηριακών εγκαταστάσεων περιμετρικά των εκκλησιών αφετέρου, αφήνουν περιθώριο και για διαφορετικές ερμηνείες.

Δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο, στην περιοχή του λακωνικού ρέματος να εφαρμοζόταν ένας υβριδικός συνδυασμός των δύο βασικών μορφών του ορθόδοξου μοναχισμού, του λαυριωτικού και του κοινοβιακού, σύμφωνα με τον οποίο μια ομάδα μοναχών ζούσε κοινοβιακά στα μικρά μοναστήρια, ενώ τα πιο δόκιμα μέλη της αδελφότητας εγκαταβιούσαν σε κοντινά ασκητήρια, ώστε να μπορούν να επισκέπτονται τις μονές κατά τις Κυριακές και τις μεγάλες γιορτές. Παρόμοια συστήματα είχαν δοκιμαστεί και σε άλλα μοναστικά κέντρα,

---

137. ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Χελιδοβούνι (βλ. σημ. 2), 110-111.

138. ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΚΒΕ/ΕΙΕ, Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο, 101.

όπως λ.χ. στις μονές του Στύλου και των Κελλιβάρων στο Λάτρος¹³⁹, ενώ και ο υπέρμαχος του κοινοβιακού μοναχισμού όσιος Χριστόδουλος ο Λατρινός, φαίνεται ότι αναγκάστηκε να εφαρμόσει ένα παρεμφερές μοντέλο στο τελευταίο από τα μοναστήρια που ίδρυσε στην Πάτμο, το 1088¹⁴⁰.

Ο Άγιος Νικόλαος στο ρέμα του Σωφρόνη συνιστά, με τα σημερινά δεδομένα, τον αρχαιότερο μοναστικό πυρήνα της ευρύτερης περιοχής. Στη μέση βυζαντινή εποχή ανάγεται μάλλον και η ίδρυση της Κτητόρισσας, αν και η πλήρης διαλεύκανση της αρχικής της χρήσης απαιτεί τη διεξαγωγή στο μνημείο πρόσθετης αρχαιολογικής έρευνας.

Η μοναστική δραστηριότητα στην περιοχή αναπτύσσεται κατακόρυφα τις πρώτες δύο δεκαετίες της βασιλείας του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), εποχή κατά την οποία χρονολογούνται τα περισσότερα από τα εντοπισμένα καθολικά και ασκητήρια. Την ίδια περίοδο διαπιστώνεται άνθηση του μοναχισμού στην Πελοπόννησο και ένα έντονο αυτοκρατορικό ενδιαφέρον για τα μοραίτικα μοναστικά καθιδρύματα, παλαιά και νέα¹⁴¹. Το φαινόμενο αυτό αντικατοπτρίζει αφενός το κλίμα ευφορίας που δημιουργείται στον Μοριά μετά την αποκατάσταση της βυζαντινής κυριαρχίας στη Λακωνία, το 1262, και αφετέρου τη νέα πολιτική καταλαγής των εκκλησιαστικών συγκρούσεων, που εγκαινίασε ο Ανδρόνικος Β΄ αμέσως μετά τον θάνατο του πατέρα του¹⁴².

139. JANIN, *Les églises et les monastères*, 218, 229-232, 233-239.

140. ARMSTRONG - KIRBY, *Text and Stone*, 152.

141. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Από την εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης στον Βίο των οσίων του Μεγάλου Σπηλαίου: Η ιστορία μιας κατασκευής, στο: *Ο μοναχισμός στην Πελοπόννησο* (βλ. σημ. 34), 159. Βλ. επίσης Σ. ΚΑΛΟΠΣΗ-ΒΕΡΓΗ, Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής (βλ. σημ. 116), 74-75. Για αναφορά σε μοναστήρια που ευεργετήθηκαν από τους Παλαιολόγους, βλ. Κ. SMYRLIS, *La fortune des grands monastères byzantins (fin du Xe-milieu du XIe siècle)* [Collège de France - CNRS, Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance, Monographies 21], Paris 2006, 176-182. Τ. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Η γεωγραφία των βυζαντινών μοναστηριών. Παρατηρήσεις για μια τυπολογία, στο: *Ψηφίδες. Μελέτες ιστορίας, αρχαιολογίας και τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Oekland*, έκδ. Ο. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ - Χρ. ΛΟΥΚΟΣ, Ηράκλειο 2009, 97-98.

142. Ο Ανδρόνικος Β΄ αμέσως μετά την ανάρρησή του στον θρόνο συγκάλεσε σύνοδο στις Βλαχέρνες, στην οποία αποκλήρωσε επίσημα τη φιλενωτική πολιτική του πατέρα του για τη στροφή αυτή και τις επιπτώσεις της στην εξωτερική πολιτική της αυτοκρατορίας, βλ. Α. Ε. ΛΑΙΟΥ, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328* [Harvard Historical Studies 88] Cambridge Mass. 1972.

Ο αντίκτυπος των εκκλησιαστικών αντιπαραθέσεων, και κυρίως του αρσενιατικού σχίσματος, υπήρξε έντονος στα εκκλησιαστικά δρώμενα του Μοριά¹⁴³. Ειδικά μετά τους διωγμούς που ακολούθησαν τη σύνοδο της Λυών, το 1274, πολλοί Αρσενιάτες βρήκαν καταφύγιο στην Πελοπόννησο, κυρίως σε περιοχές υπό φραγκική διοίκηση¹⁴⁴. Πρώτο μέλημα του Ανδρόνικου, μετά την ανάρρησή του στον θρόνο της Κωνσταντινούπολης, υπήρξε η εκτόνωση των εκκλησιαστικών και κοινωνικών προστριβών. Όχημα για την επίτευξη της ειρήνευσης υπήρξε η αποκατάσταση της ορθής πίστης, θέμα μερίζονος σημασίας για την κοινωνία της εποχής, και κυρίως για τους πιο συντηρητικούς κύκλους των μοναχών και των ασκητών, που φαίνεται ότι έγιναν αποδέκτες των ευεργετικών χορηγιών του αυτοκράτορα. Η υπογράμμιση του κεφαλαιώδους ζητήματος της ορθής πίστης μνημονεύεται ρητά στις δύο επιγραφές της Παναγίας Χρυσαφίτισσας, μοναστικού καθιδρύματος που απέχει μόλις μερικά χιλιόμετρα από το ρέμα του Σωφρόνη¹⁴⁵. Στο εικονογραφικό πρόγραμμα της ίδιας εκκλησίας λεπτομέρειες, όπως η προβολή του ένζυμου άρτου στην παράσταση της Κοινωνίας των αποστόλων, οι εικαστικοί υπαινιγμοί σχετικά με την ορθόδοξη διδασκαλία για την εκπόρευση του αγίου πνεύματος, και κυρίως η μοναδική γνωστή απεικόνιση στο ιερό βήμα του ίδιου του πατριάρχη Αρσένιου Αυτωρειανού, γνωστού πολέμιου της ενωτικής πολιτικής του Μιχαήλ Η', αποτυπώνουν με τον πλέον εύγλωττο τρόπο την επίδραση που άσκησαν οι εκκλησιαστικές

143. Για το αρσενιατικό σχίσμα, βλ. Π. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Το κίνημα των Αρσενιατών (1261-1310). Ιδεολογικές διαμάχες την εποχή των πρώτων Παλαιολόγων*, Αθήνα 1999, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία. Ειδικά για την παρουσία Αρσενιατών στην Πελοπόννησο, βλ. J. ALBANI, *Byzantinische Freskomalerei in der Kirche Panagia Chrysaphytissa. Retrospektive Tendenzen eines lakonischen Monuments*, *JÖB* 38 (1988) 376· ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, *Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής*, 71· Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Το πορτρέτο του πατριάρχη Αρσένιου Αυτωρειανού στην Παναγία Χρυσαφίτισσα της Λακωνίας (1289/90). Μια προσπάθεια ιστορικής ερμηνείας*, *Βυζαντικά* 19 (1999) 223-238· ALBANI, *Panagia Chrysaphitissa-Kirche* (βλ. σημ. 30), 103-107, 123-124, 126· ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης*, 166-171· ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, *Επιπτώσεις της Δ' Σταυροφορίας* (βλ. σημ. 83), 69.

144. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, *Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης*, 166.

145. ALBANI, *Panagia Chrysaphitissa-Kirche*, 28. Αξιομνημόνευτο είναι ότι και η εκκλησία της Χρυσαφίτισσας υπήρξε για κάποιο διάστημα μετόχι της μονής των Αγίων Τεσσαράκοντα, βλ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Μονή των Αγίων Τεσσαράκοντα* (βλ. σημ. 6), 42.

έριδες της εποχής στη μακρινή λακωνική επαρχία¹⁴⁶. Σύμφωνα, μάλιστα, με μια πολύ ενδιαφέρουσα ερμηνεία που προτάθηκε πρόσφατα από τον Η. Αναγνωστάκη, οι κτήτορες του ναού της Χρυσαφίτισσας, σεβαστός Μιχαήλ και η σύζυγός του Ζωή, δεν θα πρέπει να εκληφθούν απλά και μόνο ως μετριοπαθείς Αρσενιάτες, αλλά μάλλον ως εκφραστές του νέου πνεύματος ειρήνευσης που επιχειρήθηκε από τον Ανδρόνικο, ειδικά σε περιοχές όπου είχαν καταφύγει οπαδοί του κινήματος επηρεάζοντας, δυσμενώς για τους Παλαιολόγους, τους τοπικούς πληθυσμούς¹⁴⁷. Στα παραπάνω συμφραζόμενα εγγράφεται αρμονικά η αναφορά του ονόματος του Ανδρόνικου στην κτητορική επιγραφή της Χρυσαφίτισσας¹⁴⁸, ενώ ως *εὐσεβέστατος βασιλεὺς* μνημονεύεται ο ίδιος αυτοκράτορας και στην επιγραφή του Παλιομονάστηρου των Αγίων Τεσσαράκοντα στο ρέμα του Σωφρόνη¹⁴⁹. Αρμονικές σχέσεις των κτητόρων των μικρών μονών του Μονοδενδρίου με τη δυναστεία που εγκαθίδρυσε ο Μιχαήλ Η΄ υποδηλώνει και η ιδιαίτερως τιμητική απεικόνιση του έφιππου αγίου Δημητρίου, προστάτη του οίκου των Παλαιολόγων¹⁵⁰, δίπλα στην προσκυνηματική παράσταση των αγίων Τεσσαράκοντα (Εικ. 34), στον σπηλαιώδη ναό του Παλιομονάστηρου, αλλά και η αφιέρωση στον μάρτυρα της Θεσσαλονίκης ενός από τα καθολικά των μικρών μοναστηριών της περιοχής¹⁵¹.

146. ALBANI, *Panagia Chrysaphitissa-Kirche*, 103-107, 123-124, 126.

147. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης, 166.

148. FEISSEL – PHILIPPIDIS-BRAAT, *Inscriptions du Péloponnèse* (βλ. σημ. 111), 319-320 αρ. 60, πίν. XVII/2-3.

149. Ό.π., 324-325 αρ. 64, πίν. XIX/1.

150. Η ιδιαίτερη σχέση μεταξύ αγίου Δημητρίου και Παλαιολόγων ανάγεται σε χρόνους προγενέστερους της εγκαθίδρυσης της παλαιολόγειας δυναστείας. Όπως μας πληροφορεί ο Μιχαήλ Η΄ στο αυτοβιογραφικό έργο του, *ἔοικε γὰρ ὁ μυροβλύτης πατρῶος εἶναι τῷ τῶν Παλαιολόγων οἴκῳ προστάτης...* Ο ίδιος, αμέσως μετά την ανακατάληψη της Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους, *θεοῦ χάριτι καὶ συνάρσει τοῦ θείου μάρτυρος Δημητρίου ἀνίστησι τὰ πεπτωκῶτα ταῦτα καὶ κατεσκαμμένα...* ερείπια του αφιερωμένου στον Άγιο Δημήτριο ναού, που είχε χίσει ένας πρόγονός του, *καὶ εἰς τὴν ἐξ ἀρχῆς ἐπανάγει, εὐπρέπειαν, μοναστήριόν τε ἀναδείκνυσι, καὶ μοναχοὺς ἐγκατοικίζει πρὸς θεοῦ εὐαρέστησιν...* Σε άλλο σημείο του ίδιου έργου, γίνεται πολύ αποκαλυπτικός για την ιδιαίτερη αγάπη που έτρεφε προς το πρόσωπο του αγίου Δημητρίου: *ἐχρῆν δὲ ἄρα καὶ τοῖς ἔργοις τὸν εὐγνώμονα παραστήσαι καὶ βεβαιῶσαι οἷον ἐν βᾶθει καρδίας τῷ θείῳ Δημητρίῳ τὸν ἔρωτα τρέφομεν...*, βλ. H. GREGOIRE, *Imperatoris Michaelis Palaeologi de vita sua, Byzantion* 29-30 (1959-1960) 463.

151. Σε αντίθεση με τη ευρεία διάδοση της λατρείας του αγίου Γεωργίου, η περίπτωση της λατρείας του αγίου Δημητρίου συνδέεται διαχρονικά με την πόλη του μαρτυρίου του,

Αξιίζει να σημειωθεί, ότι σε ναούς της ίδιας εποχής, διάσπαρτους στη λακωνική ενδοχώρα, διαπιστώνονται εικονογραφικές ιδιοτυπίες που αποσκοπούν στην προβολή των ορθόδοξων θέσεων σε σχέση με την εκπόρευση του αγίου πνεύματος¹⁵². Ως τέτοια θα πρέπει να εκληφθεί μάλλον και η παράσταση της Ετομιασίας του θρόνου στο μέτωπο της αψίδας της εκκλησίας του Αγίου Δημητρίου, κοντά στην Παλαιοπαναγιά (Εικ. 46), η ζωγραφική της οποίας, αν και έχει τοποθετηθεί στο δεύτερο μισό του ενώ όπως έχει επισημανθεί από τον αείμνηστο Τίτο Παπαμαστοράκη, οι προσπάθειες να μεταφτευθεί η λατρεία του σε άλλους τόπους είναι ολιγάριθμες, πολύ συγκεκριμένες και πάντοτε συνδεδεμένες με τη διαχείριση της κεντρικής εξουσίας, βλ. Τ. ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ιστορίες και ιστορήσεις βυζαντινών παλληκαριών*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 20 (1998-1999), 226-228. Αμέσως μετά την ανάκτηση της Λακωνίας από τους Βυζαντινούς, το 1262, οικοδομούνται ναοί επ' ονόματι του αγίου Δημητρίου, που ασφαλώς συνδέονται με τις προτιμήσεις της παλαιολόγιας δυναστείας. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα συνιστά ο Άγιος Δημήτριος του Μυστρά, νέος επισκοπικός ναός της μητροπόλεως Λακεδαίμονος, βλ. Μ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Νεώτερα για την ιστορία και την τέχνη της μητρόπολης του Μυστρά*, ΔΧΑΕ περ. Δ' 9 (1977-1979), 143-179. Για την αρχιτεκτονική του ναού, βλ. Γ. ΜΑΡΙΝΟΥ, *Άγιος Δημήτριος, η μητρόπολη του Μυστρά* [Δημοσιεύματα του ΑΔ 78], Αθήνα 2002. Βλ. επίσης την περίπτωση του Αγίου Δημητρίου στις Κροκεές (ΔΡΑΝΑΔΑΚΗΣ, *Άγιος Δημήτριος Κροκεών* [βλ. σημ. 86], 203-238). Κατά το τελευταίο τέταρτο του 13ου αιώνα και αργότερα, κάνουν την εμφάνισή τους σε μνημεία της Μάνης συνεπτυγμένοι κύκλοι του μαρτυρίου του αγίου Δημητρίου, που ενδεχομένως εμπνέονται από τον εκτενέστερο παρόμοιο κύκλο που κοσμεί το βόρειο κλίτος της μητρόπολης του Μυστρά, βλ. τις αντίστοιχες σκηνές στις τοιχογραφίες του Προφήτη Ηλία στις Αμύσσολες Θαλαμών και του Αγίου Σεργίου και Βάκχου στην Κίττα (Ν. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΙΣ - Σ. ΓΕΡΜΑΝΙΔΟΥ, *The Iconographic Program of the Prophet Elijah Church, in Thalames, Greece*, *BZ* 101 (2008), 69-73, 84). Στα παραπάνω παραδείγματα θα μπορούσε να προσθέσει κανείς τις παραστάσεις του μαρτυρίου του αγίου Δημητρίου στο νοτιοανατολικό γωνιακό διαμέρισμα της ομώνυμης εκκλησίας στη θέση Δύο Πηγάδια της Πλάτσας και στο νοτιοδυτικό γωνιαίο διαμέρισμα του Σωτήρα στο Νομισί, οι τοιχογραφίες των οποίων παραμένουν ουσιαστικά αδημοσίευτες, πρβλ. Υ. ΝΑΓΑΤΣΟΥΚΑ, *Les églises byzantines en Laconie et dans ses environs. Recherches sur leurs architectures et leurs fresques*, διδακτορική διατριβή, τ. 2, Paris 1994, 82-83, και 86, όπου ωστόσο δεν γίνεται αναφορά στις εν λόγω παραστάσεις.

152. Χ. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΔΗ, Το δογματικό υπόβαθρο στην αψίδα του Αγίου Παντελεήμονα Βελανιδιών. Ο Ευαγγελισμός - ο μελισμός - ο επώνυμος άγιος, ΔΧΑΕ περ. Δ' 20 (1998-1999), 165-176 ΠΑΠΑΜΑΣΤΟΡΑΚΗΣ, *Ο διάκοσμος του τρούλου*, 87-88' ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Η εικόνα της μοναχής Ευφροσύνης, 170 σημ. 63' ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, *Επιπτώσεις της Δ' Σταυροφορίας*, 69, 79. Για ένα ενδιαφέρον ανάλογο παράδειγμα στη Δίβρη της Ηλείας, βλ. V. ΚΕΡΕΤΖΙ, *Autour d'une inscription métrique et de la représentation des apôtres Pierre et Paul dans une église en Élide*, στο: *Ritual and Art. Byzantine Essays for Christopher Walter*, έκδ. P. ARMSTRONG, London 2006, 160-181.

14ου αιώνα¹⁵³, θα πρέπει μάλλον να θεωρηθεί έργο προγενέστερης εποχής. Αντίδραση προς τη λατινική διδασκαλία φαίνεται να υποκρύπτει και η παρουσία του ευχαριστιακού Χριστού στην παράσταση του μελισμού της μικροσκοπικής αψίδας του ασκητηρίου του Προδρόμου (Εικ. 38), πάνω από το Παλιομονάστηρο των Αγίων Τεσσαράκοντα, που έχει χρονολογηθεί πειστικά στο τέλος του 13ου αιώνα¹⁵⁴.

Η «φιλοκαλία» των μοναχών, παρά τις σκληρές συνθήκες διαβίωσης στα μικρά μοναστήρια του Μονοδενδρίου, και η αδιάκοπη επικοινωνία τους με τα σημαντικά αστικά κέντρα της περιοχής, και κυρίως με τον ίδιον τον Μυστρά, διαπιστώνεται ποικιλοτρόπως.

Στο πεδίο της αρχιτεκτονικής, η ποιότητα της κατασκευής του ασκηταρίου του Προδρόμου λ.χ., μαρτυρεί τη δράση ενός δόκιμου οικοδομικού συνεργείου στο ρέμα του Σωφρόνη (Εικ. 35-37). Από την άλλη, ο τρόπος που αφομοιώνονται οι νεωτερικές τάσεις στην αρχιτεκτονική του Αγίου Νικολάου στον Αχραγιά, αποκαλύπτει ότι η ανέγερση της Οδηγήτριας από τον Παχώμιο -που σηματοδοτεί την καταιγιστική εισαγωγή στον Μυστρά ποικίλων πρακτικών κωνσταντινουπολιτικής έμπνευσης- δεν άφησε ανεπηρέαστες τις αρχιτεκτονικές εξελίξεις στη λακωνική ενδοχώρα. Παρά την προχειρότητα στο κατασκευαστικό επίπεδο, είναι προφανές ότι το οικοδομικό συνεργείο που ανέλαβε την κατασκευή του Αγίου Νικολάου στον Αχραγιά εμπνέεται από μνημεία του Μυστρά. Αποκαλυπτικά αυτής της εσωτερικής σχέσης είναι, τόσο η πλαστική διάρθρωση της νότιας όψης του ναού με πέντε αψιδώματα, που δεν ανταποκρίνονται στην εσωτερική δομή του κτηρίου (Εικ. 48), όσο κυρίως ο ίδιος ο γλυπτός διάκοσμος του Αγίου Νικολάου, που έχει εύστοχα αποδοθεί από τον Ν. Δρανδάκη σε εργαστήριο του Μυστρά¹⁵⁵.

Στον τομέα της ζωγραφικής, η δράση περί το 1300 ενός επώνυμου καλλιτέχνη στα μνημεία του Σωφρόνη και της Κελεφίνας, του Κωνσταντίνου Μανασσή¹⁵⁶, είναι αποκαλυπτική της διάθεσης των μοναχών να μη μεί-

153. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικά μνημεία της Λακωνίας (βλ. σημ. 117), 19-23.

154. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παλιομονάστηρο Αγίων Σαράντα (βλ. σημ. 2), 132 εικ. 32, 133' Ν. ΓΚΙΟΛΕΣ, Εικονογραφικά θέματα στη βυζαντινή τέχνη εμπνευσμένα από την αντιπαράθεση και τα σχίσματα των δύο εκκλησιών, στο: *Θωράκιον. Αφιέρωμα στη μνήμη του Παύλου Λαζαρίδη* (βλ. σημ. 34), 271-273' ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, Επιπτώσεις της Δ' Σταυροφορίας, 79 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΑΗ, *Μελισμός* (βλ. σημ. 112), 93.

155. ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Χριστιανικά μνημεία Λακωνίας, 24-29 και εικ. 6, 8, 9.

156. *PLP*, τ. 7 (1985) 66 αρ. 16599.

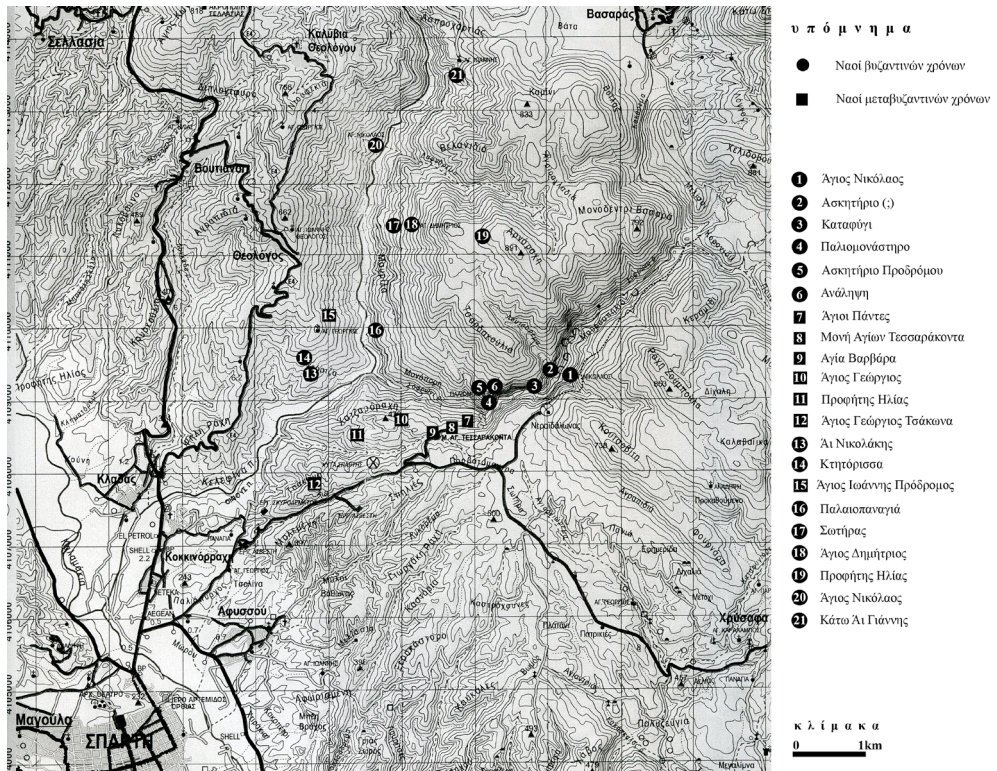
νουν στο περιθώριο των σύγχρονών τους καλλιτεχνικών εξελίξεων. Ο Μανασσής, αν και δεν συγκαταλέγεται μεταξύ των κορυφαίων ζωγράφων της εποχής του, αντιλαμβάνεται και αφομοιώνει δημιουργικά τις νεωτερικές τάσεις της παλαιολόγιας ζωγραφικής στην αυγή της δέκατης τέταρτης εκατονταετίας (Εικ. 34, 40, 44), χωρίς ωστόσο να καταφέρνει να υπερβεί το επαρχιακό του επίπεδο¹⁵⁷.

Αντίθετα, ο επικεφαλής του εργαστηρίου που φιλοτέχνησε τις τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στον Αχραγιά, μας προσφέρει ένα κορυφαίο δείγμα ζωγραφικής στην καλλιτεχνική πρωτοπορία της τέχνης των τελευταίων δεκαετιών του 14ου αιώνα (Εικ. 49-51). Δόκιμος ζωγράφος, που δυστυχώς αγνοούμε το όνομά του, θα μπορούσε να συγκριθεί επάξια με τον ομότεχνό του Θεοφάνη τον Έλληνα, ο οποίος, ξεκινώντας από την Κωνσταντινούπολη, μεγαλούργησε την ίδια περίπου εποχή σε εκκλησίες της Μόσχας και του Νονγορόν. Αξίζει να σημειωθεί, ότι έργα τόσο υψηλής ποιότητας, της συγκεκριμένης ζωγραφικής τάσης, με δυσκολία εντοπίζει κανείς ακόμη και στον ίδιο τον Μυστρά¹⁵⁸.

Από τα μικρά μοναστήρια της περιοχής του ρέματος του Σωφρόνη εξακολουθεί να είναι επανδρωμένο μόνο εκείνο των Αγίων Τεσσαράκοντα, στη θέση που κατέχει ήδη από το 1600 περίπου. Η αδελφότητα της μονής με τρόπο συστηματικό αναψηλαφεί τις ιστορικές μαρτυρίες για την παρουσία οργανωμένων μοναστικών κοινοτήτων στην ευρύτερη περιοχή, και με ποικίλους τρόπους διευκόλυνε τις επιτόπιες έρευνές μου. Ζητούμενο παραμένει η διεξοδικότερη μελέτη των μικρών μοναστηριών και ασκηταριών που σώζονται ακόμη σε μικρή απόσταση από τις όχθες του Σωφρόνη και της Κελεφίνας, προκειμένου να προσδιοριστούν επαρκέστερα οι συνθήκες ίδρυσής τους και να αποτιμηθεί καλύτερα η ιστορική τους διαδρομή.

157. D. MOURIKI, Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece at the Beginning of the Fourteenth Century, στο: *L'art byzantin au debut du XIVe siècle. Symposium de Gračanica 1973*, έκδ. S. ΡΕΤΚΟΒΙĆ, Belgrade 1978, 77 εικ. 47 (ανατύπωση στο: Η ΙΔΙΑ, *Studies in Late Byzantine Painting* [βλ. σημ. 13], 1-80) ΔΡΑΝΔΑΚΗΣ, Παλιομοναστήριο Αγίων Σαράντα, 119-129 ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, Τάσεις της μνημειακής ζωγραφικής, 71.

158. Σχετικά με την ανίχνευση του εξπρεσιονιστικού ιδιώματος σε μνημεία της Πελοποννήσου, βλ. Η. DELIYANNI-DORI, The "Friends" of Theophanes the Greek in the Despotate of the Morea, στο: *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, έκδ. Μ. ΑΣΠΡΑ-ΒΑΡΛΑΒΑΚΗ, τ. 1, Αθήνα 2003, 193-204 ΚΑΛΟΠΙΣΗ-ΒΕΡΤΗ, Παρατηρήσεις στο διάκοσμο του Αγίου Νικολάου (βλ. σημ. 120), 182-191.

Ειχ. 1. Χάρτης της περιοχής του ρεμάτος του Σωφρόνη (Ανάβαση, Πάροννας)

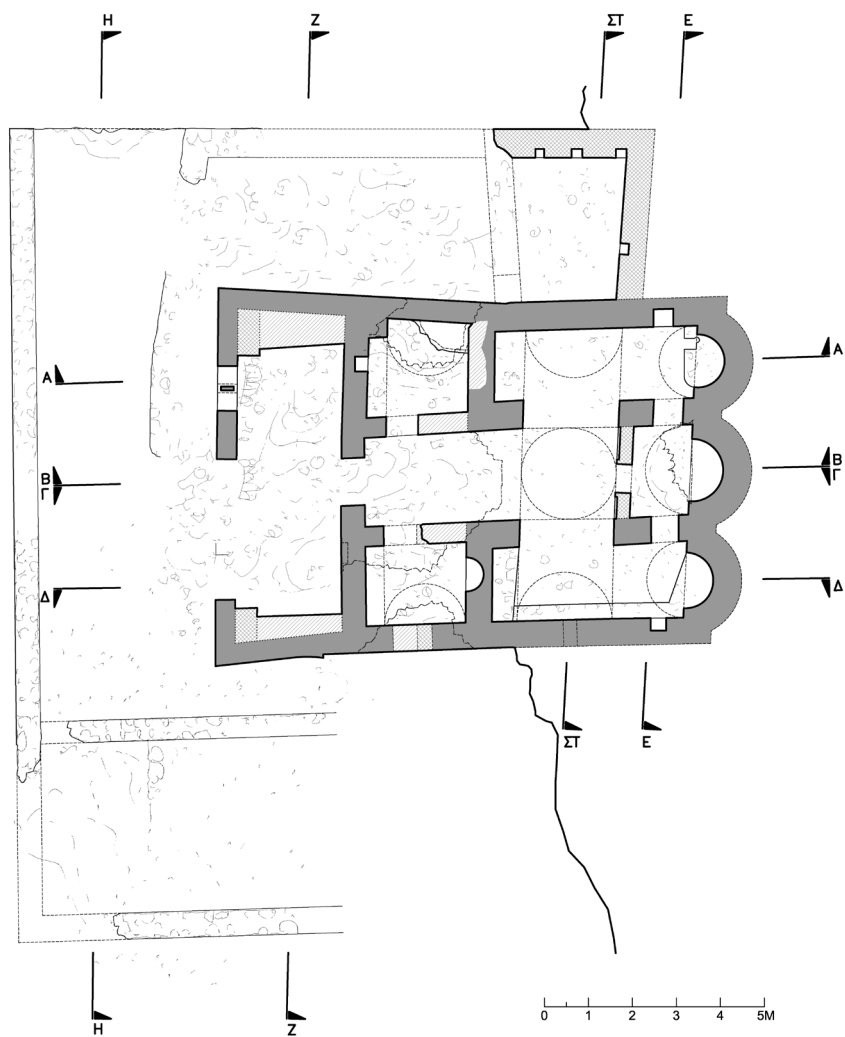
Εικ. 2. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, άποψη του ναού από τα δυτικά πριν από την κατάρρευση του εξωνάρθηκα (φωτ. Μ. Γαλανόπουλου).

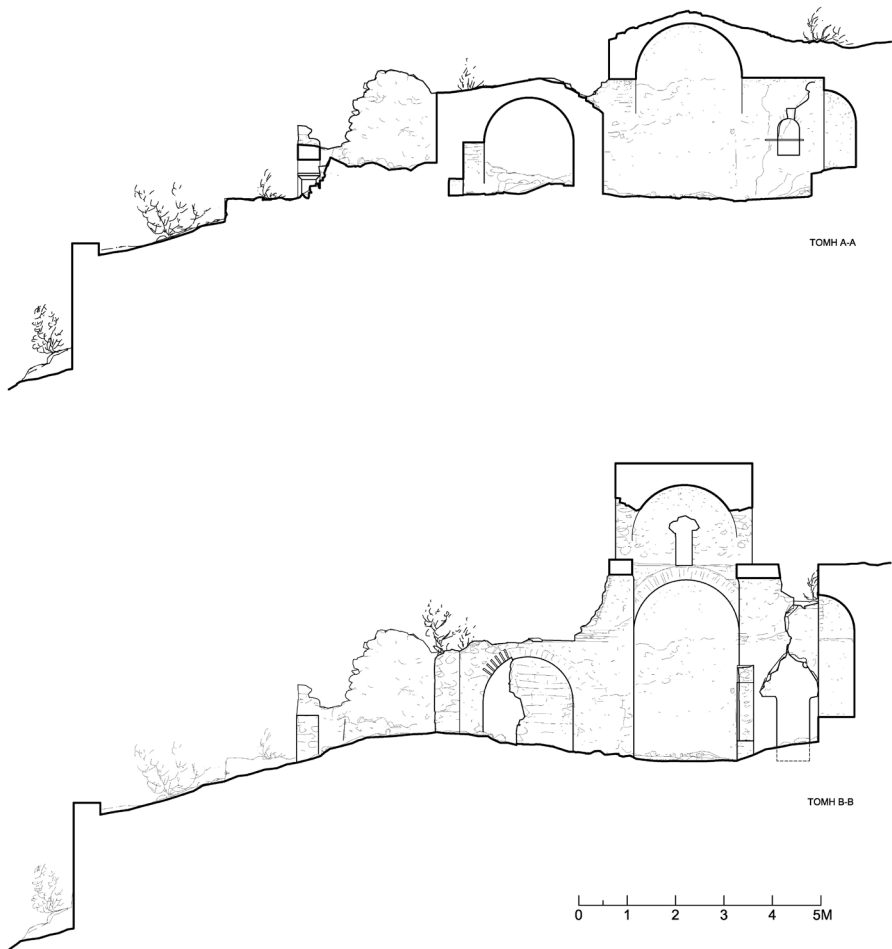
Εικ. 3. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, άποψη του ναού από τα νοτιοδυτικά (2006).

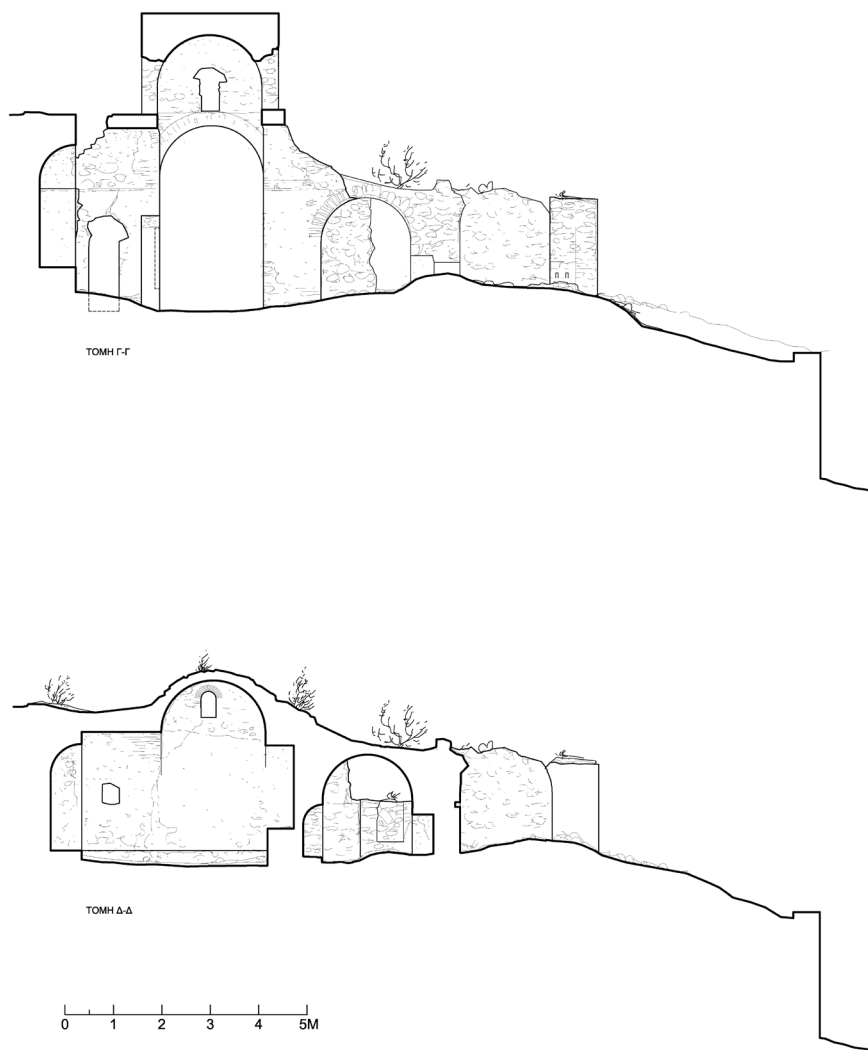
Εικ. 4. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, άποψη του κυρίως ναού από τον εξωνάρθηκα (2005).

Εικ. 5. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, κάτοψη.

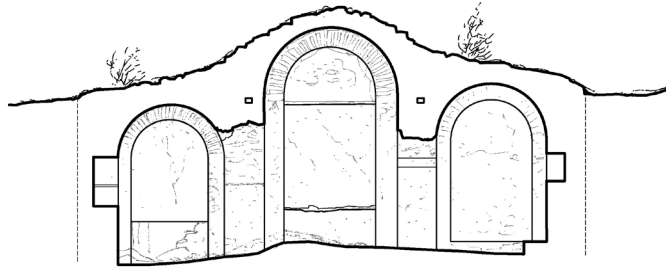

Εικ. 6. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, τομές κατά μήκος προς τα βόρεια.

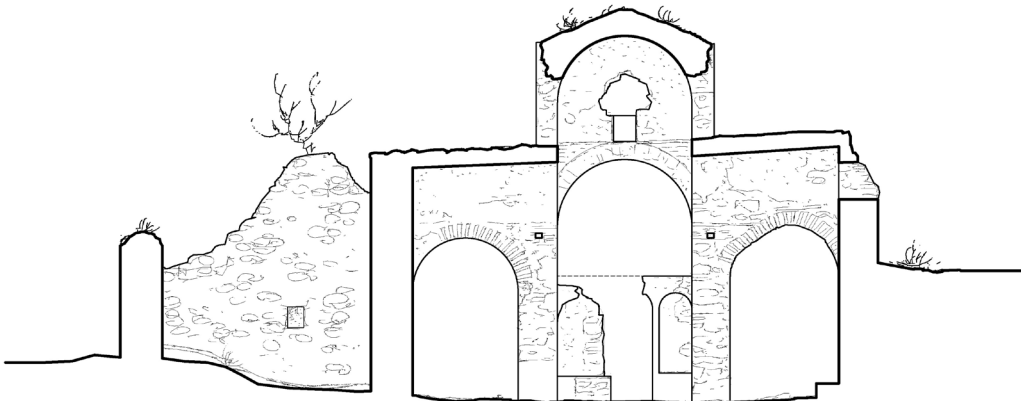

Εικ. 7. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, τομές κατά μήκος προς τα νότια.

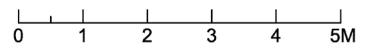

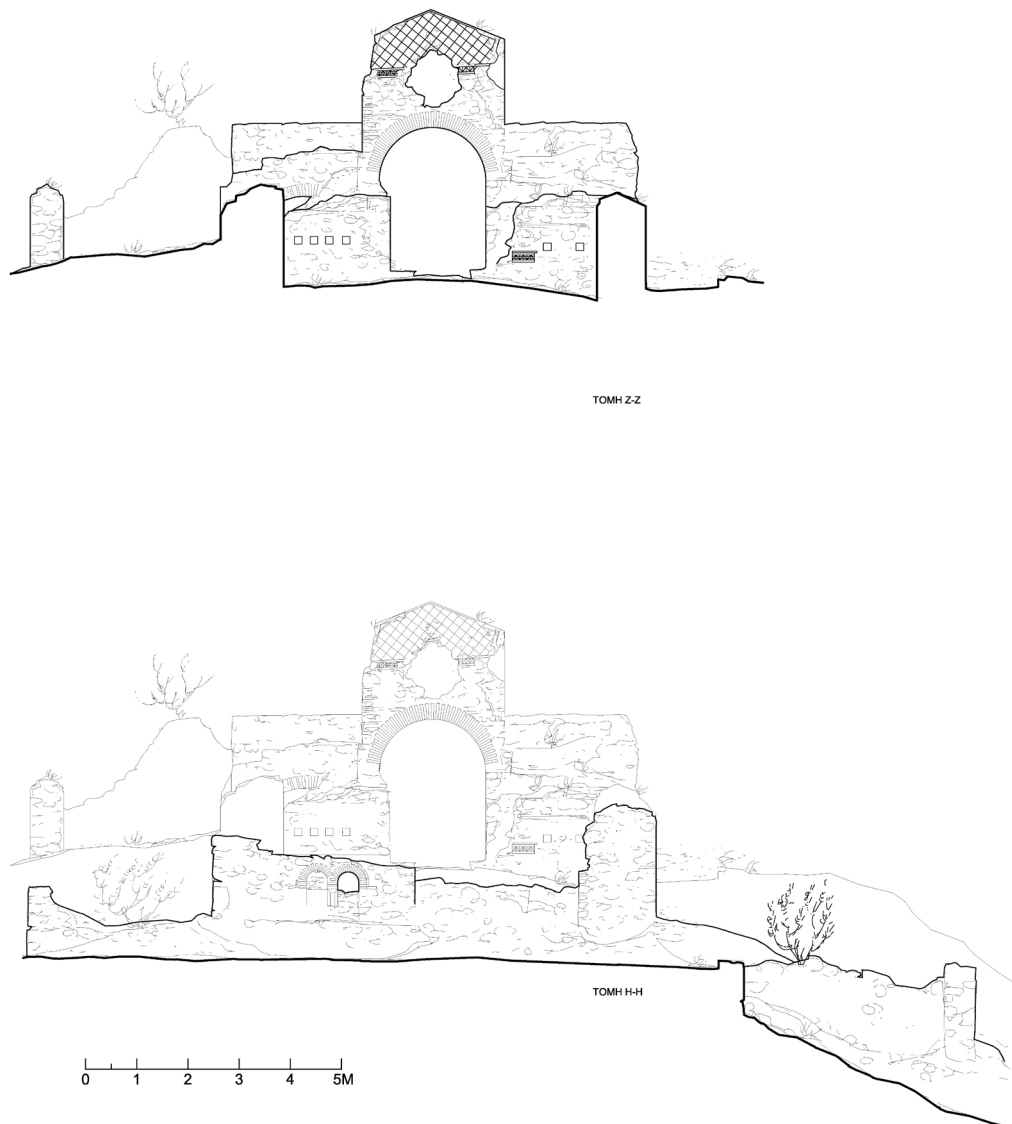
ΤΟΜΗ Ε-Ε

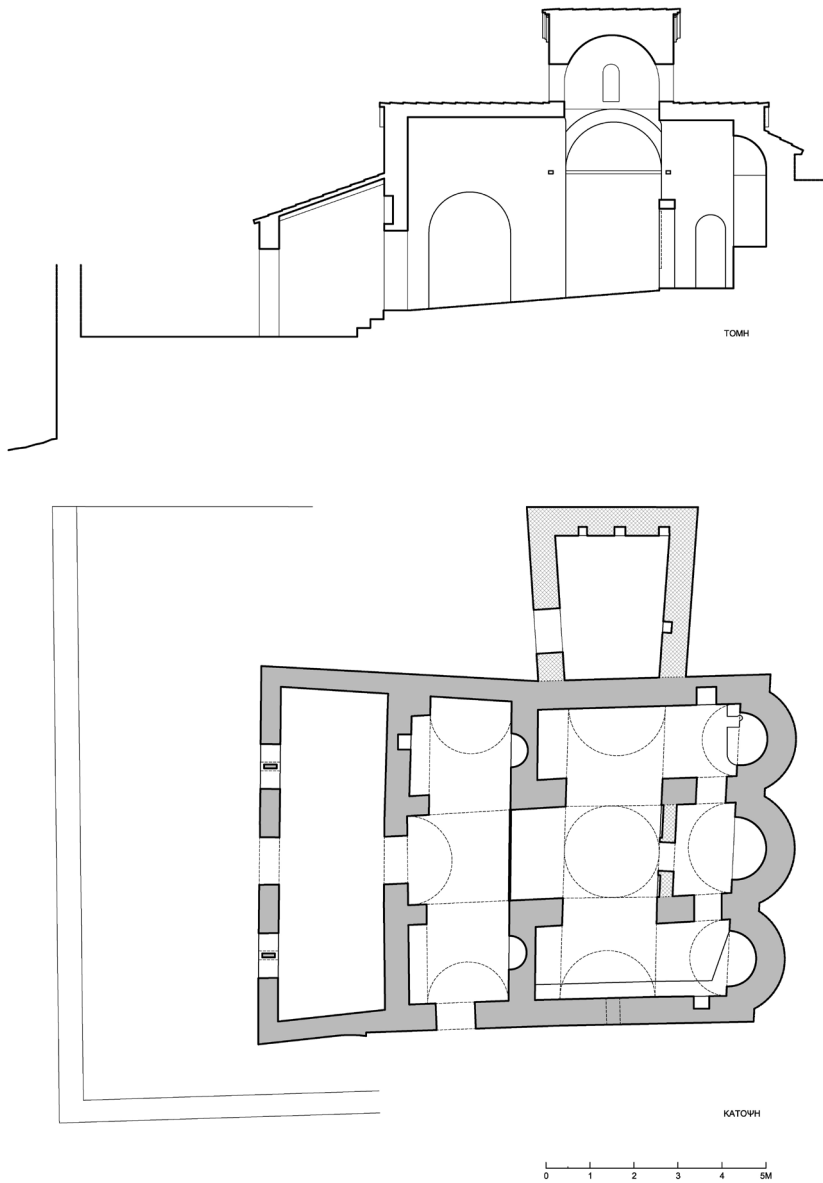
ΤΟΜΗ ΣΤ-ΣΤ

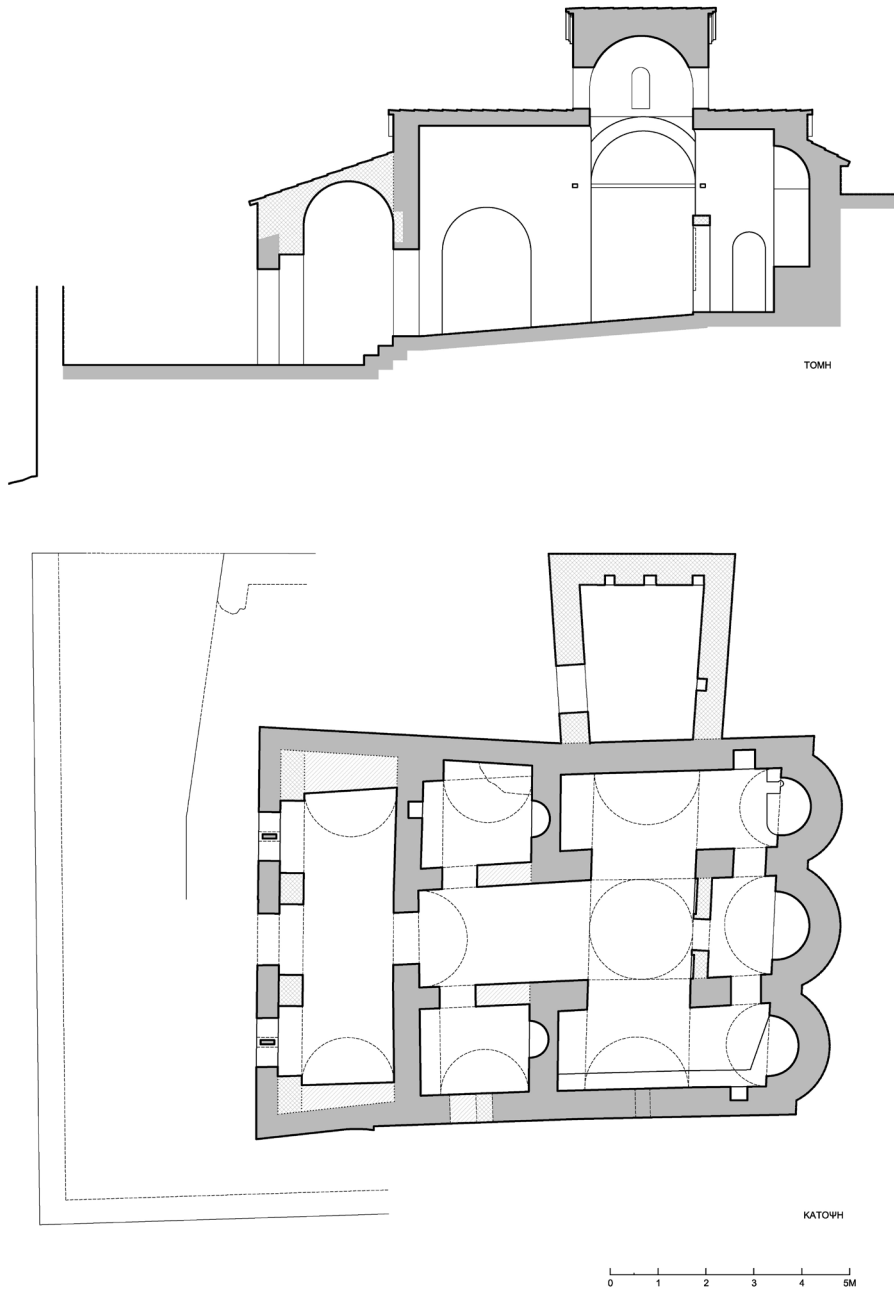
Εικ. 8. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, τομές κατά πλάτος.

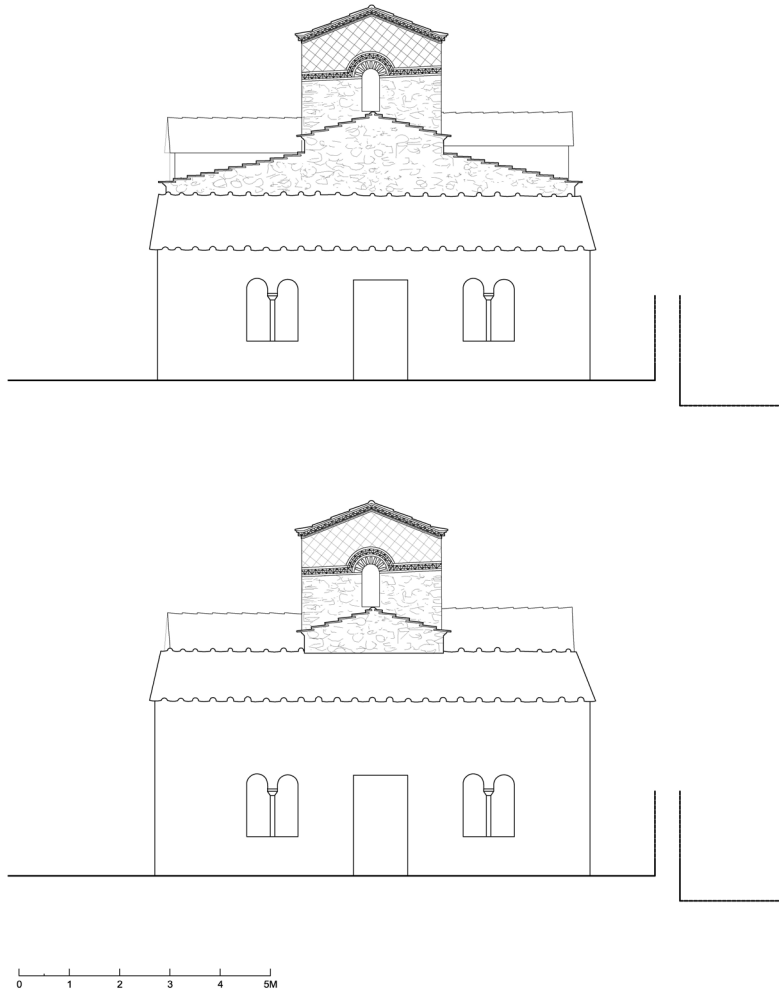
Ειχ. 9. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, τομές κατά πλάτος.

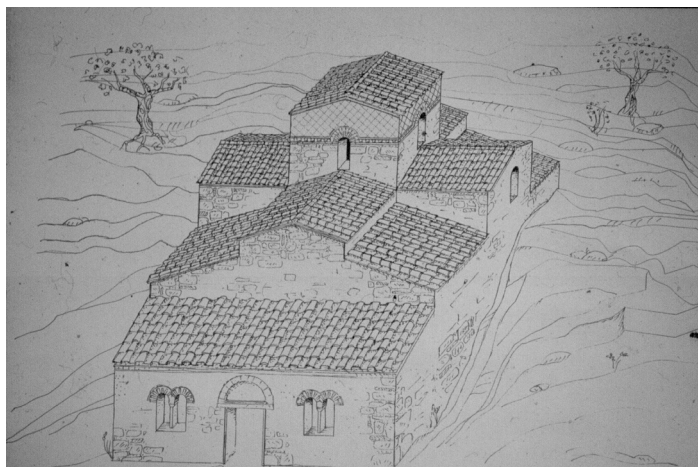
Εικ. 10. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, κάτοψη και τομή κατά μήκος, αναπαράσταση πρώτης φάσης.

Εικ. 11. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, κάτοψη και τομή κατά μήκος, αναπαράσταση δεύτερης φάσης.

Εικ. 12. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, δυτική όψη κατά την πρώτη και δεύτερη φάση.

Εικ. 13. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, αξονομετρικό σκαρίφημα.

Εικ. 14. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, άποψη του τρούλου από τα βόρειοδυτικά (2004).

Εικ. 15. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, νότια όψη τρούλου.

Εικ. 16. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, δυτική όψη τρούλου, λεπτομέρεια (2004).

Εικ. 17. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, δίλοβο παράθυρο εξωνάρθηκα (2005).

Εικ. 18. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, άποψη του εσωτερικού από τα δυτικά (2006).

Εικ. 19. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, άνοψη τρούλου (2006).

Εικ. 20. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, άποψη της αψίδας της πρόθεσης (2006).

Εικ. 21. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, το νοτιοδυτικό τυφλό αψίδωμα του κυρίως ναού (2004).

Εικ. 22. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, το νότιο τυφλό αψίδωμα του τέμπλου (2004).

Εικ. 23. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, η κόγχη του νότιου διαμερίσματος του εσωνάρθηγα (2004).

Εικ. 24. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, μερική άποψη εσωνάρθηγα και εξωνάρθηγα (2005).

Εικ. 25. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, ανατολικός τοίχος εξωνάρθηκα (2005).

Εικ. 26. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, ανατολικός τοίχος εξωνάρθηκα (2005).

Εικ. 27. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, νότιο μέτωπο βορειοδυτικής παραστάδας, τοιχογραφίες α΄ στρώματος (2005).

Εικ. 28. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, τυφλό αφίδωμα νότιου διαμερίσματος εσωνάρθηκα, τοιχογραφίες β΄ στρώματος (2005).

Εικ. 29. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, τυφλό αψίδωμα νότιου διαμερίσματος εσωνάρθηκα, τοιχογραφίες β' στρώματος, η αγία Αναστασία η Ρωμαία, λεπτομέρεια της εικ. 28 (2004).

Εικ. 30. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, τύμπανο νότιου σταυρικού σκέλους, τοιχογραφίες β' στρώματος, Κοίμηση (2004).

Εικ. 31. Ρέμα Σωφρόνη, Άγιος Νικόλαος, τύμπανο νότιου σταυρικού σκέλους, τοιχογραφίες β' στρώματος, Κοίμηση, λεπτομέρεια (2004).

Εικ. 32. Ρέμα Σωφρόνη, Καταφύγι (2004).

Εικ. 33. Ρέμα Σωφρόνη, Παλιομονάστηρο, γενική άποψη (2011).

Εικ. 34. Ρέμα Σωφρόνη, Παλιομονάστηρο, καθολικό, προσκνηματική παράσταση αγίων Τεσσαράκοντα και έφιππος άγιος Δημήτριος (2011).

Εικ. 35. Ρέμα Σωφρόνη, Ασκητήριο Προδρομού (2011).

Εικ. 36. Ρέμα Σωφρόνη, Ασκητήριο Προδρομού, άποψη της αψίδας (2011).

Εικ. 37. Ρέμα Σωφρόνη, Ασκητήριο Προδρόμου, άποψη της αψίδας (2004).

Εικ. 38. Ρέμα Σωφρόνη, Ασκητήριο Προδρόμου, τοιχογραφίες αψίδας ιερού βήματος (2011).

Εικ. 39. Ρέμα Σωφρόνη, ναΐσκος Ανάληψης (2011).

Εικ. 40. Ρέμα Σωφρόνη, ναΐσκος Ανάληψης, η Ανάληψη, λεπτομέρεια (2011).

Εικ. 41. Κτητόρισσα, άποψη ερειπωμένου ναού από τα ανατολικά (2006).

Εικ. 42. Κτητόρισσα, ερειπωμένος ναός, μερική άποψη βόρειας αψίδας από τα νοτιοανατολικά (2011).

Εικ. 43. Μαυρίλα, ερειπωμένος ναός Παλαιοπαναγιάς (2004).

Εικ. 44. Μαυρίλα, ερειπωμένος ναός Παλαιοπαναγιάς, τοιχογραφίες κεντρικής αψίδας (2004).

Εικ. 45. Μαυρίλα, Άγιος Δημήτριος, άποψη του ναού από τα βορειοανατολικά (2006).

Εικ. 46. Μαυρίλα, Άγιος Δημήτριος, τοιχογραφίες αφσίδας (2011).

Εικ. 47. Αχραγιάς, Άγιος Νικόλαος, γενική άποψη του ναού από τα νοτιοανατολικά (2011).

Εικ. 48. Αχραγιάς, Άγιος Νικόλαος, νότια όψη (2006).

Εικ. 49. Αχραγιάς, Άγιος Νικόλαος, Παντοκράτορας τρούλου (2005).

Εικ. 50. Αχραγιάς, Άγιος Νικόλαος, η Πλατυτέρα μεταξύ σεβιζόντων αγγέλων (2005).

Εικ. 51. Αχραγιάς, Άγιος Νικόλαος, σεβίζων άγγελος από την παράσταση του τεταροσφαιριού της αψίδας, λεπτομέρεια (2005).

Εικ. 52. Κελεφίνα, Κάτω Αι Γιάννης, δυτική όψη (2011).

Εικ. 53. Κελεφίνα, Κάτω Αι Γιάννης, νότιος τοίχος, όρθια βρεφοκρατούσα Θεοτόκος, λεπτομέρεια (2006).

THE CHURCH OF HAGIOS NIKOLAOS AT SOFRONIS GORGE, LACONIA

At the southwest slopes of mount Parnon, on the lower part of the Tzitzina gorge, lays the church of Hagios Nikolaos, the catholicon of an old monastery, today in ruins. Close to the church there is a spring of clear water, known to the locals as the Sofronis spring; the gorge itself, from that level until the point that it reaches the Kelefina river, some kilometers lower, is known by the name "Sofronis gorge". The catholicon is a cross-in-square church of the variant with shorter west arm, with a narthex and an exonarthex at the west part of the nave. The west arm of the cross and the lateral corner bays are much shorter than the corresponding east parts, which makes the west corner bays look like blind arches. Above the central square bay of the nave lays a peculiar dome, whose drum is cylindrical inside, while outside it has a rectangular shape ending in triangular gables at its east and west side.

The exonarthex was initially cross-vaulted, completely unified with the main church. Its central bay was covered by a longitudinal barrel vault at the same level as the arch of the west cross arm of the nave. The west sides of its corner bays are articulated by two blind arches, of which the north one might have been used as a burial arcosolium. A small niche is formed at the east wall of its south corner bay, either for liturgical function or to be used for the service of the holy water. The exonarthex has a complicated structural history. Initially was timber-roofed, while in a later phase it was covered by a transverse barrel vault, for whose support blind arches were constructed at its west side, now in ruins.

The external surfaces of the church are plain, without any kind of articulation, as was the rule in monuments of southern Greece. The walls were constructed by roughly hewn stones with plenty of brick fragments in the joints. At least one level of wooden ties strengthens the walls in the springing line of the vaults. The cross arms of the nave were covered by saddle tile roofs, as was the rule in cross-in-square churches of the byzantine periphery. The east corner bays were roofed at a lower level with lean-to

roofs with north and south direction respectively. The west corner bays on the other hand, were so much thinner that it was rather impossible to have independent roofing. In that case, the roofs of the lateral compartments of the esonarthex gave externally the impression of west corner bays. This peculiar arrangement, emphasizing the unification between the nave and the esonathex, is very rarely attested among the known examples of cross-in-square churches with shorter west arm, relating the church at the Sofronis Gorge with a small group of relevant monuments (Fraggavilla, Klesa-Porti).

The form of the dome of the church in question must not be confused with the similarly shaped raised central bays in transverse barrel vaults. Though there are a few similarities with a small number of byzantine and post byzantine domes, it seems that the dome of Hagios Nikolaos at Sofronis Gorge is unique in the ecclesiastical architecture of Byzantium, most likely the result of an improvisation of a local group of masons.

Hagios Nikolaos was initially decorated with frescoes, fragmentarily preserved. Three different phases can be distinguished due to stylistic and iconographic criteria. The first one is very difficult to be studied because of its poor condition of presentation. The second one can be dated to the late thirteenth century, while the last one might be placed in the fifteenth century.

It is difficult to conclude to an exact dating for the church of Hagios Nikolaos, because of the lack of documentary and epigraphic evidence. Based on its morphological and typological features a rather broad dating between the eleventh and twelfth centuries seems possible for the monument in examined.

Hagios Nikolaos at the Sofronis Gorge, though not an impressive building, provides valuable input to the study of the ecclesiastical architecture in Laconia during the Middle Byzantine Era, a period whose surviving monuments in this part of the Peloponnese are very scarce. Hagios Nikolaos is valuable for another reason as well: it seems to be the oldest monument at the Sofronis Gorge and its adjacent area, where a great number of monastic foundations are gathered, still inadequately studied.

